

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

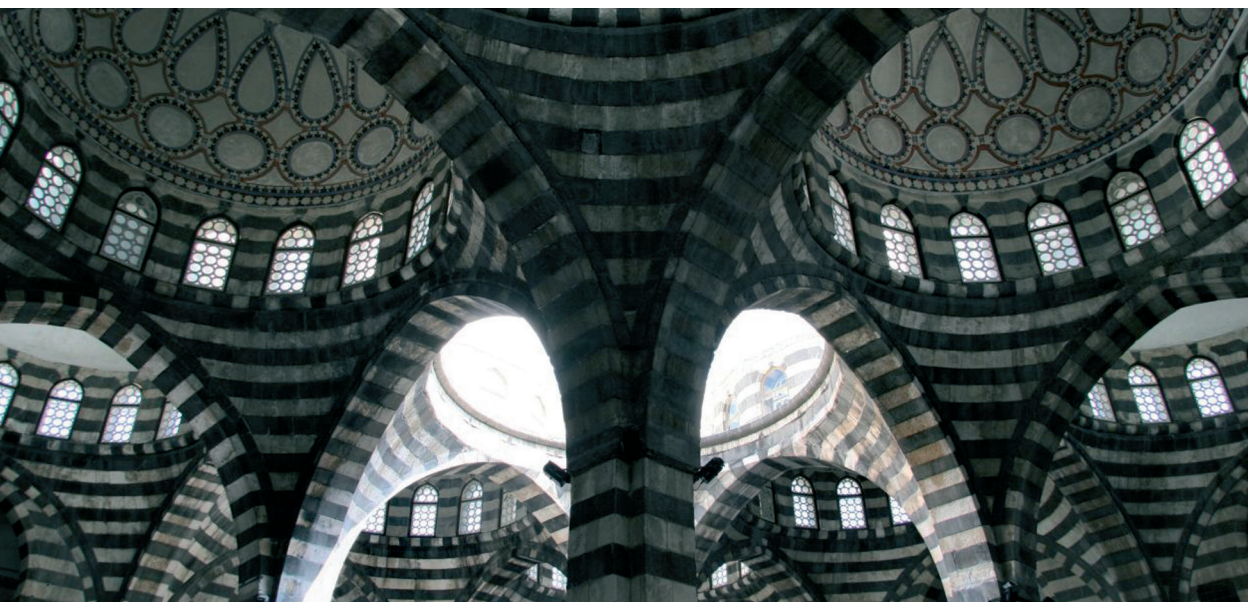
מרכז המחקר
המכללה לביטחון לאומי

סוריה 2012: ניתוח גאואסטרטגי

פרי עבודת חניכי המכללה לביטחון לאומי, מחזור ל"ט
2011/12

עורכים: אנטון ברקובסקי וארנון סופר

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה
אוניברסיטת חיפה

מרכז המחקר
המכללה לביטחון לאומי

סוריה 2012: ניתוח גאואסטרטגי

פרי עבודת חניכי המכללה לביטחון לאומי, מחזור ל"ט 2011/12

עורכים אנטון ברקובסקי וארנון סופר

ינואר 2013

המרכז למחקר של המכללה לביטחון לאומי, צה"ל

מרכז המחקר של מב"ל שם לו למטרה לממש את החלק המחקרי ביעודי מב"ל. למרכז יש יתרון יחסי בתחום הביטחון הלאומי בהיותו מקום מפגש של אנשי צבא בכירים מכל הזרועות, בכירים מיתר ארגוני הביטחון, נציגים של משרדי ממשלה קרובים לנושא, של סגל מדריכים ואנשי אקדמיה מדיסציפלינות שונות, וכן אורחים מהשורה הראשונה של מקבלי ההחלטות בכל תחומי הביטחון, המשק, החברה והשלטון בישראל.

קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה

הקתדרה עוסקת בנושאי הביטחון הלאומי שלהם ביטוי מרחבי, דוגמת משאבים טבעיים ותפוצתם, פריסת האוכלוסייה, התשתית הפיזית והמרכיבים הסביבתיים. הקתדרה מפרסמת ניירות עמדה, נותנת ייעוץ למקבלי החלטות בכירים, יוזמת מחקרים, ימי עיון וכנסים, מוציאה ספרים ועבודות מדעיות ומסייעת לתלמידי מחקר בתחומים הנזכרים לעיל. כמו כן עוסקת הקתדרה בהפצת הנושא בבתי הספר התיכוניים ומוסדות אקדמיה.

ראובן חייקין ז"ל (1918–2004)

ראובן חייקין נולד בתל אביב, היה שותף בכיר במשרד רואי החשבון סומך-חייקין, גילה עניין רב בגאוגרפיה ובגאופוליטיקה וסייע רבות לתחומים אלה באוניברסיטת חיפה.

יהי זכרו ברוך!

ראש הקתדרה: **ארנון סופר**

עריכת לשון: **עפרה פרי**

עריכה גרפית והבאה לדפוס: **נוגה יוסלביץ**

הודפס בישראל בשנת 2013

© כל הזכויות שמורות לקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה

ISBN 965-7437-35-3

הדפסה: א.א.א. הדפסות בע"מ

<http://web.hevra.haifa.ac.il/~ch-strategy>

תוכן העניינים

6	הקדמה
6	א. גודל, גבולות וחלוקה פנימית בסוריה
6	ב. נופים ואקלים
7	ג. משק המים של סוריה
12	ג.1. אזור דמשק: בעיות מים והשלכותיהן
14	ד. אוכלוסיית סוריה
16	ד.1. הכפר הסורי
17	ד.2. עיור בסוריה
19	ד.3. המבנה האתני, הדתי והעדתי של אוכלוסיית סוריה
22	ה. כלכלת סוריה
25	ה.1. החקלאות בסוריה
27	ה.2. תעשייה בסוריה
34	ו. תחבורה בסוריה
35	ז. יחסי סוריה עם שכנותיה הקרובות והרחוקות
36	ז.1. יחסי סוריה-ירדן
37	ז.2. יחסי סוריה-מדינות חצי האי ערב
39	ז.3. יחסי סוריה-לבנון
39	ז.4. יחסי סוריה-עיראק
41	ז.5. יחסי סוריה-טורקיה
43	ז.6. יחסי סוריה-איראן
44	ז.7. יחסי סוריה-רוסיה
45	ז.8. יחסי סוריה-ישראל
46	ח. סיכום
48	נספח 1: מה עומד על סדר היום בין ישראל לסוריה (כשיחודש, אם יחודש, המשא ומתן)
53	מקורות

פתח דבר

עבודה זו היא עיבוד, עדכון ועריכה של עבודות תלמידי מחזור ל"ט במב"ל 2011/12 עבור התרגיל בגאופוליטיקה של המזרח התיכון. העריכה נעשתה על ידי פרופ' ארנון סופר ראש המרכז למחקר במכללה לביטחון לאומי ובסיוע רב של ד"ר אנטון ברקובסקי חוקר בקתדרה.

תודה לעפרה פרי על העריכה הלשונית ולנוגה יוסלביץ עבוד המפות, העריכה האסתטית וההבאה לדפוס.

קריאה מהנה ומועילה

פרופ' ארנון סופר

חיפה ינואר 2013

כ"ד בטבת התשע"ג

6 בינואר 2013

גְּלִי הטלטלה הערבית שהחלה בשלהי 2010 מכים בחוזקה במשטרו של אסד. סוריה משתנה, מתפרקת לגורמים ומתהווה מחדש, כנראה שלא בתצורה המוכרת בשני הדורות האחרונים. עיקר השינוי מתבטא בקריסת הרעיון שסימל את סוריה, והוא שליט אחד, השולט בצורה טוטאלית בכל הטריטוריה הסורית ומשית עליה את ריבונותו, ומקיים מונופול כמעט מוחלט על הכוח המזוין. הסדקים הנבקעים בסוריה חושפים מרכיבים גאופוליטיים ביישות זו שטושטשו למדי בתקופת שושלת אסד: גאוגרפיה, משאבי טבע, דמוגרפיה, מיעוטים שבטים ועדות, יחסים עם מדינות האזור וכדומה.

הניסיון להבין את סוריה המשתנה לנגד עינינו חשוב מאוד לביטחון הלאומי של מדינת ישראל, על רקע תפקידה המרכזי של סוריה בסביבתנו וההשלכות העלולות להשפיע על המזרח התיכון בכלל ועל ישראל בפרט. כחלק מהכלים לניתוח ולבירור הנדרש כיום מובאות בפרסום זה עבודות תלמידי המכללה לביטחון לאומי, בהדרכתו ובעריכתו של פרופ' ארנון סופר, ראש מרכז המחקר במכללה לביטחון לאומי.

אני מקווה שתמצאו עניין בחוברת זו ושתיפיקו ממנה את המרב בהקשרי הביטחון הלאומי של מדינת ישראל.

למידה מוצלחת,

יוסי בידץ, אלוף

מפקד המכללות

הקדמה

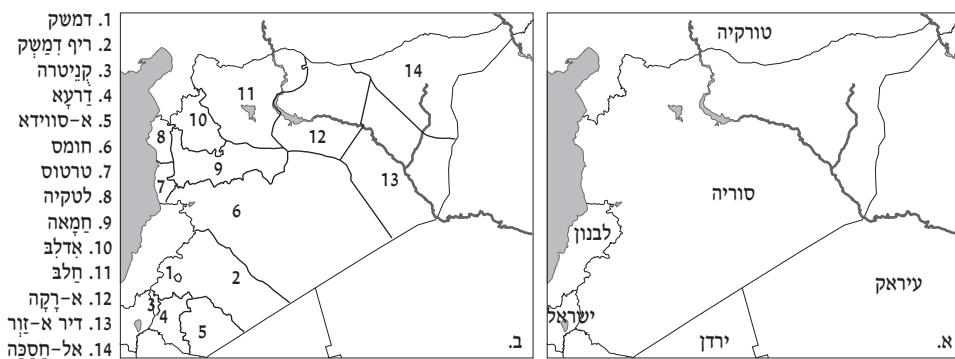
מסמך זה נועד להעניק לקורא את כל המידע הנחוץ על מצבה הגאואסטרטגי של סוריה בשנת 2012. החוברת מורכבת מפרקים נושאים מגוונים, כגון גבולות וחלוקה פנימית, תכנית ואקלים, מים, סוגיות דמוגרפיות, כלכלה, תחבורה ויחסים שמקיימת סוריה עם שכנותיה הקרובות והרחוקות. המחברים מבקשים להדגיש, כי הדגש הושם על אותם נושאים שחשיבותם הגאואסטרטגית לישראל איננה מוטלת בספק. החוברת נכתבה על סמך מקורות נגישים לציבור הרחב ובעזרת כלים מתחום הגאוגרפיה הרגיונלית. חלק נכבד של החומר שמובא בחוברת נאסף בידי חניכי המכללה לביטחון לאומי מחזור כ"ט - 2011-2012. חומר זה שימש אותם לשם תרגיל בקורס "גאופוליטיקה של המזרח התיכון".

א. גודל, גבולות וחלוקה פנימית בסוריה

שטחה של סוריה הוא כ-185,000 קמ"ר. בהשוואה לישראל בגבולות 1967, מדובר במדינה הגדולה ממנה כמעט פי תשעה. בצפון גובלת סוריה עם טורקיה (הגבול הארוך ביותר - 822 ק"מ), במזרח עם עיראק (450 ק"מ), בדרום עם ירדן (379 ק"מ), בדרום-מערב עם ישראל (80 ק"מ), במערב עם לבנון (360 ק"מ). אורך רצועת החוף של הים התיכון הוא כ-200 ק"מ (איור 1א). סוריה מחולקת ל-14 מחוזות (איור 1ב).

ב. נופים ואקלים

סוריה נחלקת לכמה יחידות נוף בולטות. מישור החוף שלה רצועה צרה יחסית. רק במקומות ספורים עולה רוחבה על 10 ק"מ. שם ממוקמות הערים בניאס, טרטוס ולטקיה - הנמל הראשי של סוריה. מזרחית לו משתרעת שרשרת ההרים אנסריה. גובהם הממוצע כ-1,000 מ'. המשכם הדרומי של הרי אנסריה הוא הרי הלבנון, והמשכם בדרום הוא הרי הגליל הלבנוני עד לגבול ישראל. בין הרי אנסריה

איור 1: שכנותיה ומחוזותיה של סוריה

ללבנון מפריד עמק הנהר אל-כביר. עמק זה שימש מאז ומתמיד נתיב הגישה הנוח והיחיד בין פנים סוריה אל הים התיכון – בין חומס לטריפולי. ממזרח להרי אנסריה והר הלבנון נמצא הבקע הסורי-אפריקאי. לכל אורכו זורם נהר אורונטס (העסי) ולידו ממוקמות הערים החשובות חומס וחמה. מעבר לעמק האורונטס מזרחה משתרעים המישורים הנרחבים של המדבר הסורי, ובצפון-מערב רמת חלב והרי זווייה. מעבר לבקעת הלבנון – שם תחילתו של האורונטס – מתרוממים הרי מול הלבנון והר החרמון הוא הקצה של מערכת הררית זו. ממזרח להרי מול הלבנון נמצא את אגן דמשק, את הר הדרוזים, אך בעיקר את המישורים הנרחבים של המדבר הסורי הגדול (איור 2).

האקלים בסוריה מותנה במידה רבה ביחידות הנוף שלה. במישור החוף ובהרי המערב שורר אקלים ים תיכוני והררי. כמות המשקעים נעה בין 500 מ"מ ל-1,000 מ"מ בשנה. בגלל הימצאותו בצל הגשם מקבל אזור הבקע פחות משקעים. בחמה, חלב וחומס יורדים כ-500 מ"מ בשנה ואף פחות. בדמשק יורדים רק כ-200 מ"מ, כלומר אגן דמשק הוא למעשה אזור מדברי, ולכן הוא למעשה נווה מדבר. כאמור, ככל שפונים מזרחה לכיוון מישורי הרמה הסורית, כך הולכים ופוחתים המשקעים. בחבל הג'זירה נע משרע המשקעים בין 300 ל-500 מ"מ. מנגד, בדרום-מזרח סוריה יורדים כ-100 מ"מ בלבד. זה המדבר הסורי.

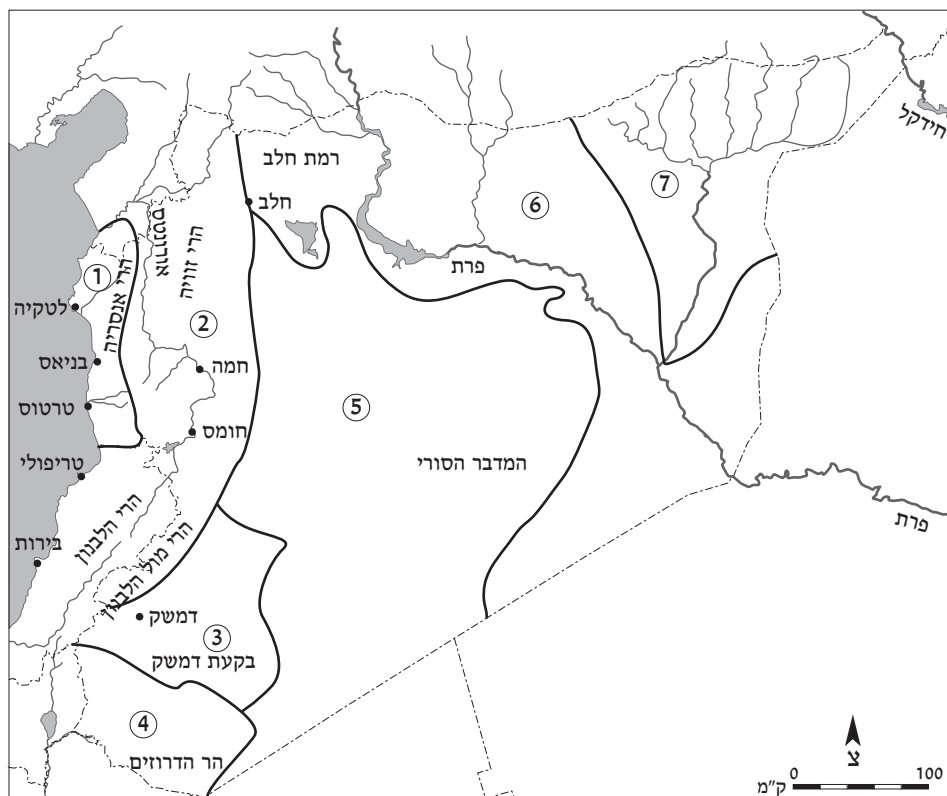
החלק המדברי הגדול, שמקבל פחות מ-200 מ"מ בשנה, תופס כ-55% משטח המדינה. האזור החצי מדברי, ובו 200-300 מ"מ של משקעים בשנה, תופס 30% נוספים משטח המדינה. הוא נמשך מדרום לחסקה בצפון מזרח לחלב, ומשתרע משם עד לאזור חומס בדרום. האזור הלא מדברי, המאופיין באקלים ים-תיכוני והררי, משתרע מגבול סוריה-טורקיה בצפון וממערב לאורונטס ועד הים (כולל הרי אנסריה). בסך הכול חל אקלים זה על כ-15% משטחה של סוריה. מהנתונים שלעיל ניתן להסיק, כי סוריה היא מדינה מדברית ברובה, שכן השטח המדברי והחצי-מדברי תופסים כ-85% משטחה (איור 2)

בשנים האחרונות ניכרת גם על סוריה השפעתם של שינויי האקלים. השלכותיהם יבואו לידי ביטוי בטווח הבינוני והארוך בנושאים של התחממות, הגברת ההתייבשות ומחסור במים. כבר כיום ניכרות השלכות שינויי האקלים בסדרת בצורות שפקדו את המדינה בשני העשורים האחרונים, ועל כך להלן (סופר 2011; ברקובסקי וסופר 2013).

ג. משק המים של סוריה

משאב המים נמצא כיום בחסר ברוב המדינות של המזרח התיכון. סוריה אינה יוצאת דופן בכך. אין אפוא פלא, שנושא המים הוא אלמנט משמעותי ביותר במדיניות הפנים ובמדיניות החוץ של סוריה. את משאבי המים של סוריה מקובל לחלק בהתאם לשבעה אגני ניקוז ראשיים (איור 2):

איור 2: אגני הניקוז של סוריה

1. אגן החוף הסמוך לחופי הים התיכון. רוחבו 3-18 ק"מ בלבד, שטחו 5,086 קמ"ר. הוא מכיל כ-2.3 מיליארד מ"ק באוגר.
2. אגן נהר האורונטס. כמות המים המובלת בו עומדת על כ-2.7 מיליארד מ"ק בממוצע בשנה. כמות המשקעים באגן נמוכה יחסית ועומדת על כ-400 מ"מ בשנה. שטח האגן הוא 21,624 קמ"ר.
3. אגן דמשק (נהרות באראדא ואעוג'). שטחו 8,596 קמ"ר. כמות המים השנתית המצטברת בו מגיעה לכ-0.85 מיליארד מ"ק מים.
4. אגן נהר הירמוק. שטח האגן בסוריה הוא 6,721 קמ"ר. כמות המשקעים השנתית ממוצעת בו - כ-290 מ"מ. כמות המים המצטברת באגן עומדת על כ-0.447 מיליארד מ"ק.
5. האזור המדברי (אל באדיה). שטחו כ-70,768 קמ"ר ואין בו מים רבים (סה"כ 0.391 מיליארד מ"ק).

6. אגן הפרת ואזור חלב. שטחו 51,238 קמ"ר. חלקו מדברי וחלקו שטחי הצפה של הנהר ושל יובליו בצפון, לרבות רמות חלב הגשומות. הספיקה הכוללת עומדת על כ-8.576 מיליארד מ"ק. ספיקת הפרת היא כ-32 מיליארד מ"ק, אלא שחצי הכמות נלקחה על ידי טורקיה ועוד לפחות 8-7 מיליארד בשימוש עיראק.

7. אגן החידקל והחבור. ממוקם בצפון-מזרח המדינה. שטח האגן בסוריה 21,129 קמ"ר ומהחידקל שואבת סוריה 3.6 מיליארד מ"ק מים.

בגבולותיה של סוריה יש נהרות בעלי ספיקות מים גבוהות יחסית, אך לסוריה אין שליטה מלאה על חלק גדול והחשוב ביותר של מקורות מים אלה (Mourad and Berndtsson 2012). השליטה על רובם נמצאת בידי טורקיה.

נהר הפרת הוא מקור המים העיליים הגדול ביותר של סוריה. מוצאו בהרי מזרח טורקיה. הוא חוצה את סוריה בכיוון צפון-מערב - דרום-מזרח, ומשם ממשיך לעיראק. אורך הנהר הוא כ-3,000 ק"מ, אך רק ברבע מאורכו הוא זורם בתוך שטחה של סוריה, לעומת 41% של זרימה בטורקיה ו-35% בעיראק. נוסף על הפרת עצמו נהנית סוריה מספיקת מים של שני יובליו, הבליק והחבור, שמוצאם בטורקיה. נהר אחר שמקורו בטורקיה הוא חידקל. אורכו מתקרב ל-2,000 ק"מ, וכ-30 ק"מ של התוואי משמשים גבול בין סוריה לטורקיה. הנהר זורם בעיקר בשטחה של עיראק. הנהר עפרין שבמערב המדינה מתחיל ונגמר בטורקיה, אך בזרימתו הוא חוצה את הגבול עם סוריה וזורם בתוך שטחה כ-55 ק"מ.

לא כל מקורות המים העיליים של סוריה קשורים בטורקיה, אם כי גם בהם חייבת סוריה לחלוק עם שכנותיה. נהר אל-כביר מתחיל את זרימתו ליד העיר חומס וזורם לים התיכון דרך לבנון. נהר אורונטס (העאסי) מתחיל בבקעת הלבנון, זורם לסוריה, חוצה לטורקיה ונשפך לים התיכון.

נהר הירמוך מתחיל באזור החורן בדרום-מערב סוריה ונשפך לנהר הירדן בנהריים. את מימיו חולקת סוריה עם ממלכת ירדן ועם ישראל.

לצד מקורות מים עיליים יש בסוריה מקורות מי תהום, שכמותם מוערכת ב-4-5 מיליארד מ"ק. מים אלה נשאבים מכ-201,000 בארות באזור דמשק, במישור החוף, באגני האורונטס, הפרת והחידקל (סופר 2006).

מהמתואר ניתן אפוא להתרשם, שמקורות המים של סוריה אינם מעטים, אם כי לא נמצאים בשליטתה המלאה. כמו כן, כפי שיוסבר בהמשך, צרכיה של סוריה הולכים וגדלים, ולא רק בשל ריבוי אוכלוסייה גבוה (Barnes 2009). טבלה 1 מלמדת על מחסור של כ-3 מיליארד מ"ק במים

בראשית המאה הנוכחית, בעיקר באגן החידקל. דבר זה הביא בין היתר לנטישה רבתי של תושבי האזור, כולל מהעיירה אל-חסקה (שרוב אוכלוסייתה כורדית) בחפשמ מקום מחיה בחלב ובדמשק (על השפעת מחסור במים על ענפי המשק ועל אוכלוסיות שונות בסוריה יפורט בהמשך). עוד מלמדת הטבלה, כי באגני החידקל, באורונטס ובאגן הפרת פחת פוטנציאל המים, בין היתר בגלל בצורת בחבלים אלה. מחסור חמור במים נצפה גם באגן האורונטס, שבו ממוקמות הערים הגדולות חומס וחמה. ככל שמצבה של סוריה מחריף באזור זה, כך גוברת החמדנות הסורית לאורונטס הלבנוני. גם באגני דמשק והירמוך חסרים מים, ולכך השלכה על כמות המים המזערית שמותירה סוריה לירדן באגן הירמוך. לכן, גם סכר אל-ואחדה שהוקם באמצע העשור האחרון ריק רוב הזמן, ומצבה של דמשק חמור מכל היבט (על כך בפירוט בהמשך).

טבלה 1: היצע ושימוש במים בסוריה בשנים 1995–2001 במיליארדי מ"ק

אגן	סה"כ היצע מים		שימוש חקלאי*	שימוש ביתי	שימוש תעשייתי	התאיידות	סה"כ צריכת מים	יתרה/מחסור
	1995	2001						
אגן החוף	2.298	1995	0.433	0.134	0.035	0.016	0.677	0.640
	1.317	2001						
אורונטס	2.717	1995	2.306	0.185	0.048	0.148	2.687	-0.856
	1.831	2001						
דמשק	0.850	1995	1.207	0.298	0.077	0.005	1.588	-0.311
	1.277	2001						
הירמוך	0.447	1995	0.360	0.069	0.0018	0.331	0.478	-0.206
	0.272	2001						
המדבר	0.391	1995	0.043	0.008	0.0002	0.015	0.068	0.0002
	0.070	2001						
הפרת וחלב	8.576	1995	7.228	0.300	0.078	1.643	9.249	0.732
	9.981	2001						
חידקל וחבור	3.642	1995	4.283	0.049	0.013	0.132	4.477	-3.105
	1.372	2001						
סה"כ	18.921	1995	15.860	1.042	0.315	1.990	19.162	-3.104
	16.058	2001						

* בסה"כ השקו בסוריה 12.7 מיליון דונם ב-2001: באגן הפרת 4.3 מיליונים, באגן החבור 4 מיליון, באורונטס 2.5 מיליון, באגן ירמוך 0.3 מיליון ובדמשק 754 אלף דונם.

מקורות הלוח: Ministry of Agrarian Reform, Arab Republic of Syria 2001

בשנות השישים של המאה הקודמת קיבלה סוריה החלטה אסטרטגית לנסות לנצל את מי נהר הפרת לשם פיתוח המדינה והמשק שלה. בדומה לסכר אסואן של מצרים, בניית הסכר ויצירת אגם מלאכותי מאחוריו היו אמורים להיות הבסיס לפיתוח אזורי הפריפריה, לשמש מאגרי מים לחקלאות

ולאפשר הפקת חשמל הידרואלקטרי זול, שימש ליצור דשנים ולצורך פיתוח שאר התעשיות באזור. בשנת 1973, ליד היישוב טאבאקה, הסתיימה בניית שלב א' של סכר אסד. בעזרתו אגרה סוריה כ-7.4 מיליארד מ"ק מים. עם סיום שלב ב' אמור היה הסכר לאגור כ-12 מיליארד מ"ק. בתוכניתיה אלו לא התחשבה סוריה בשכנותיה, אך טורקיה ועיראק דאגו להגביל את שאיפותיה המוגזמות. שלב ב' של הסכר לא יצא לפועל. טורקיה החלה בבניית סדרת סכרים משלה, והצליחה לאגור בהם יותר מחצי מסך כל ספיקת נהר הפרת. עיראק איימה לא פעם במלחמה, אם לא תיתן סוריה למי הפרת להגיע לשטחה. ואכן, בשנת 1975 עמדו שתי המדינות כפסע לפני מלחמה (סופר 2006).

מלאכת הבנייה של סכרים לאגירת מים נעשתה בסוריה גם בנהרות אחרים, והדבר הגביר את המתיחות הגאופוליטית באזור. משנות השמונים התחילה סוריה להקים עשרות סכרים קטנים על יובלי הירמוך במטרה לפתח חקלאות באזור ולספק מים לאוכלוסייה ההולכת וגדלה של הדרום. בעקבות זאת פחתה כמות המים בתעלת הע'ור הירדנית. לאחר שנים של מתח על רקע המחסור במים, בשנת 2006 הסתיימה בניית "סכר האחדות" בגבול ירדן-סוריה. הסכר אוגר כ-200 מיליון מ"ק מים, שיועודו לסוריה ולירדן.

בתחילת שנות השישים החלה סוריה לבנות סכרים באורונטס. הישגיה שם היו לא מבוטלים, אך בצורות, גידול האוכלוסייה באזור והעלייה ברמת החיים לא הותירו מים רבים בנהר (סופר 2006). החל משנת 2000 מנצלת סוריה את כל פוטנציאל המים שלה. בשנת 2001 זיהה משרד ההשקיה של סוריה את מצוקת המים המחריפה והכריז שמקורות המים ברפובליקה הסורית מוגבלים. קצב גידול האוכלוסייה, הגידול בביקוש למוצרי מזון והצורך ביותר מים לשתייה ולשימושים אחרים יצרו משוואה חסרת איזון בצריכת המים. שלטונות סוריה נאלצו להתחיל לחשוב על דרכים ואמצעים להביא את המשוואה הזאת לאיזון, אלא שבפועל מאום לא קרה, והמדינה נכנסה למשבר מים קשה (FAO 2003).

העשור הראשון של שנות האלפיים החמיר את מצבה של המדינה, והיא נמצאת כיום במשבר מים עמוק. סדרת הבצורות שפקדה את סוריה החל מ-2008 הראתה כי היא אינה מוכנה כלל למשבר ההולך ומחריף עם השנים, מחסל את החקלאות של המדינה ומגביר את חוסר היציבות בחברה הסורית.

היובש שנצפה בסוריה בשנים 2008-2010 גרם לנטישת קרקע המונית והוביל להגירה של לא פחות מרבע מיליון חקלאיים סורים (המספר המדויק של "פליטי אקלים" טרם נמדד) (Solh 2010). יעד ההגירה העיקרי הוא ערים סוריות ודמשק בראשן. פירוש ההגירה הזאת – דוחק בערי סוריה, חוסר יכולת של התשתיות האורבניות "לעכל" את התושבים החדשים ולהעניק אפילו שירותים בסיסיים

(Haysom and Pavanello 2011). התסיסה החברתית כתוצאה ממשבר המים היא חלק משורה של מחדלים נוספים שהתפרצו יחד והפכו למרי אזרחי, ובשנת 2011 למלחמת אזרחים עקובה מדם, שסופה, בתחילת שנת 2013, טרם נראה באופק.

יש להניח שבמהלך העשור הקרוב, עד 2020, יתייבש הפרת במידה רבה עם כניסתו לסוריה: הטורקים ישלטו לחלוטין על כמויות המים שישחררו מסכריהם. התלות בטורקיה בכל הנוגע למי הפרת באה לידי ביטוי גם בנושא האנרגיה. הפסקות חשמל (שפירושן גם הפסקת שאיבת מי שתייה), הפכו לשגרה בסוריה, והן לא משאירות ספק בדבר חוסר יעילותן של תחנות החשמל ההידרואלקטריות על גדות הפרת. זרימת המים, שנתונה לחסדיה של טורקיה, הופכת את דמשק לבת ערובה של אנקרה. ואין מדובר רק בשליטה בנהר הפרת, אלא גם ביובליו. כבר היום נהר החבור התייבש כמעט כליל.

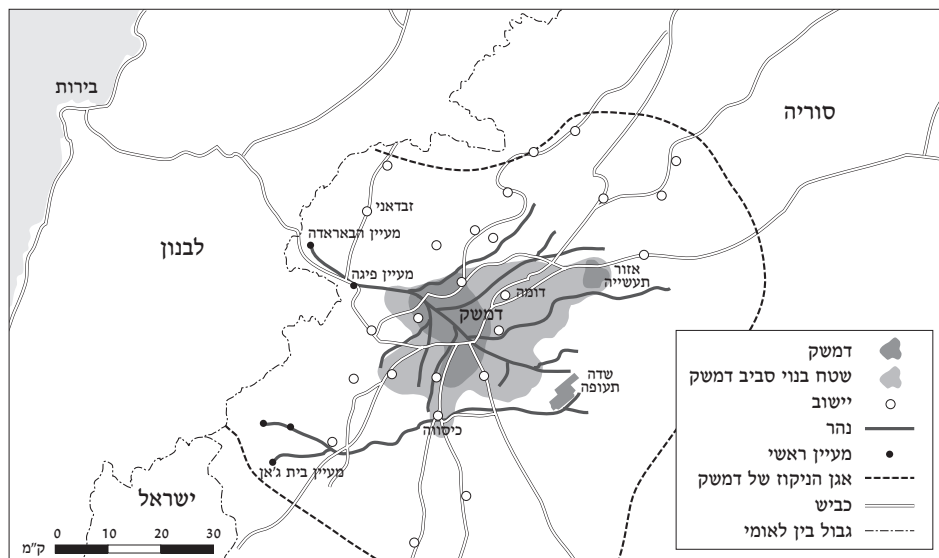
אך לא רק טורקיה מקשה על סוריה. גם המים של האורונטס מידלדלים, איכותם ירודה ביותר, מליחותם גדלה ורמת המזהמים בהם מרקיעה שחקים. תמונה זו בולטת גם במי התהום של סוריה. מאות אלפי בארות פיראטיות שנחפרו באקוויפרים מספקים מים ברמה והם כמעט שאינם ראויים לשימוש האדם. יתרה מזו, הבארות הפיראטיות זיהמו והמליחו עוד יותר את מי התהום.

ג.1. אזור דמשק: בעיות מים והשלכותיהן

במשך כ-5,000 שנה היה אגן דמשק נווה מדבר פורח ומשגשג. כמה וכמה רצועות של חקלאות עטפו את העיר דמשק. בכל המרחב שבין הר כסיון (מול הלבנון) לבין העיר דמשק ועד למדבר במזרח השתרעו מטעי פירות וגפנים. באזור גידלו ירקות, בטבעת עוטפת רחוקה יותר עסקו בגידול דגנים וזיתים. הטבעת האחרונה שימשה לגידול דגנים ולמרעה. גם העיר עצמה וסביבתה הקרובה בלטו בצבעם הירוק. יותר מ-100 אלף גנים ירוקים עיטרו את האזור (איור 3).

אגן דמשק העשיר במים סיפק לסוריה מגוון רב של תוצרת חקלאית. אך לא רק לה. עד סוף המאה ה-20 יוצאו עודפי תוצרת חקלאית לעיראק, ללבנון ולמצרים. האזור היה מפורסם בפירות טריים ובעיבודם לפירות יבשים. כיום מתרחשים באגן שלושה תהליכים: העיור הגובר עולה על המרחבים הירוקים סביב דמשק; התעשייה וזיהומים סביבתיים אחרים מביאים לפגיעה משמעותית באיכות המים והקרקעות; והעיקר – משבר המים בנהרות והמלחת הבארות מביאים לצמצום השטחים המושקים ולהגברת הצחיחות סביב העיר.

דמשק של היום היא כרך ענק, סואן, צפוף ומזוהם – לא עוד נווה מדבר אלא רצף אורבני שהצבע הירוק כמעט שנעלם בו. הרס מי התהום באגן דמשק מבשר על בעיה חמורה, שרק תלך ותחריף בעתיד. השאיבה מן הבארות הפכה לבלתי מבוקרת, אך גם הפיראטיות הזאת אינה מספקת את צורכי

איור 3: אגן דמשק

ההשקיה ואף לא את הצריכה הביתית. אוכלוסיית אגן דמשק, שהיום מונה כ-5 מיליון נפש, גדלה בקצב רב. גידול בלתי מבוקר זה יביא בעוד כשניים-שלושה עשורים להכפלת האוכלוסייה באזור.

בשנת 2004 דובר על 22,169 בארות בלתי חוקיות פעילות באגן דמשק. רק 3,315 בארות היו מאושרות. מסך כל הבארות נשאבו 603 מיליון מ"ק מים בשנה, בעוד צורכי ההשקיה באזור היו 920 מיליוני מ"ק מים. בשנים 2004-2007 נוספו 16,000 בארות, והדבר מעיד על אובדן שליטה על משק המים בדמשק. דבר דומה קרה ברצועת עזה עם התפנות צה"ל מהאזור.

בשנת 2007 נחפרו ברישיון 9,265 בארות, מהן 5,000 עמוקות ו-4,265 שטוחות יותר. בסך הכול פעלו בסוף 2007 באגן דמשק 47,407 בארות חוקיות ולא חוקיות והשקו 558,000 דונם, לעומת 572,000 ב-1997 (ב-2008, בעקבות הבצורות, צומצם השטח המעובד ל-510,000 דונם).

כבר כיום ירד עומק הבארות אל מתחת ל-200 מ'. מאות בארות הומלחו ונסגרו. על פי הערכה, כשהאגן יאוכלס בכעשרה מיליון תושבים, יגיע עומק הבארות ל-400 מ'. התחזית היא פסימית ביותר - הבארות כבר יהיו מליחות ובלתי ראויות לשימוש חקלאי ולשתייה. אין ספק שהמלחמה בסוריה שהתחילה ב-2011 וטרם הסתיימה רק דוחה את הפתרונות ותחמיר את המצב בעיר הבירה.

לבעיית המים של אגן דמשק יש השלכה גאואסטרטגית חשובה על ישראל, שכן לשני אגני הניקוז בסוריה, אגן הירמוך ואגן דמשק, יש נגיעה ישירה ועקיפה בה. אגן הירמוך מרווה שלוש מדינות: דרום סוריה, ירדן וישראל. לישראל חשובה מאוד איכות מי הירמוך המגיעים אליה, שכן בתקופת

החורף הם מועברים לימת כנרת לשימושיה, ואילו בקיץ הם מועברים בחזרה לירדן. ככל שדמשק רבתי גדלה ומתפשטת, כך היא הולכת וגולשת מעבר לאגן דמשק, לעבר אגן הירמוך. דבר זה ישפיע על איכות מימיו של הנהר ועל כמויות המים שיישאבו ממנו בעתיד.

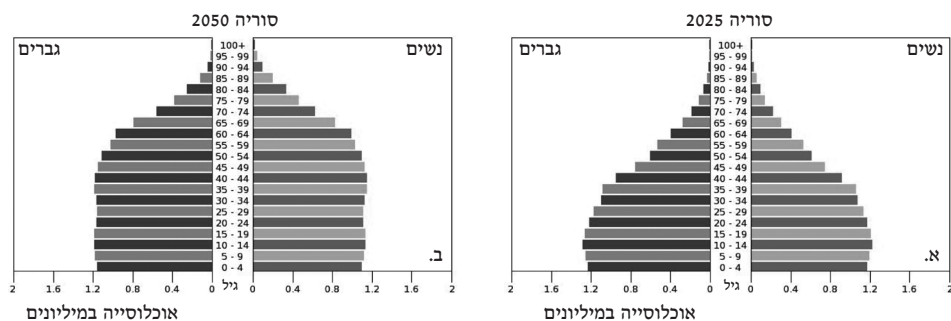
השפעה נוספת, אם כי עקיפה, של מצב משק המים באגן דמשק על ישראל קשורה בהנחה, כי בכל הסדר עתידי בין ישראל לסוריה תשפיע מידת המחסור במים בבירת סוריה על אופי השיחות ועל סוגיית המים בהן, כפי שיתואר בהמשך. דרום סוריה צמאה יכולה להיות בעיה לישראל במישורים רבים – החל מטרור וניסיונות גניבה וכלה בהסתננות של מהגרים לתוכה. מנגד, אולי ככל שיוורע מצב משק המים הסורי, כך תזדרז סוריה להגיע להסדרים נוחים יותר לישראל. ישראל יכולה לסייע למדינה זו בתחום המים בשורה של דרכים, כמו העברת מים מותפלים מאזור חיפה לדמשק והעברת טכנולוגיות חדשניות לשימוש מושכל במים, וגם להגיע להסדרים באזור הגולן. בכל מקרה, משק המים בסוריה קורס והולך. המצב לא יוכל להימשך כך עוד זמן רב. אסון אנושי כזה או אחר כבר בדרך. ניתן לעצור אותו רק אם מדינות ידידותיות יחוושו לעזרת סוריה בהקדם.

ד. אוכלוסיית סוריה

האוכלוסייה בסוריה מוערכת ביוני 2012 בלא פחות מ-22.5 מיליון נפש (CIA 2012). ב-1950 חיו בסוריה כ-3.2 מיליון איש, ומספר זה גדל פי שבעה ב-62 השנים מאז. לאורך ההיסטוריה המודרנית עמד זמן הכפלת האוכלוסייה הסורית הממוצע על פחות מ-20 שנה. חלק נכבד בגידול האוכלוסייה היה הריבוי הטבעי הגבוה. ריבוי טבעי זה עמד בשנות השמונים על 3.9% בשנה, באמצע שנות התשעים נרשמה ירידה לכ-3.5%. הוא הוסיף לרדת לכ-2.5% באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים וב-2012 עומד הריבוי הטבעי על 1.98%.

למרות הירידה בריבוי הטבעי שנרשם לאחרונה, אוכלוסייתה של סוריה לא תקטן במהרה. המומנטום הדמוגרפי ישחק את תפקידו המכריע. הילדים הרבים של שנות השמונים והתשעים נמצאים כבר כיום בגיל הפריור. הם ימשיכו להביא לעולם ילדים רבים. לפי התחזיות האופטימיות, רק לקראת שנת 2050 תתייצב פירמידת הגילים בסוריה. עד אז, בקצב שתואר לעיל, תגיע אוכלוסייתה לכ-27 מיליון בשנת 2025, ולכ-34 מיליון בשנת 2050 (Population Reference Bureau 2012) (איור 4).

בדומה לכל מדינת מזרח התיכון, גם בסוריה יש לגידול האוכלוסין המהיר השלכות רבות במגוון תחומים חברתיים-כלכליים (וינקלר 2008). אוכלוסיית סוריה היא אוכלוסייה צעירה. במשך 60 השנים האחרונות נשאר שיעור הסורים שגילם 15 ומטה ברמה כמעט קבועה ולא ירד מתחת ל-40%. רק לקראת סוף שנת 2010 הוא ירד לכ-37%. למבנה הגילים באוכלוסייה יש השפעה רבה על שיעור השתתפות האוכלוסייה בכוח העבודה, שהוא בעצם מנוע הצמיחה של המדינה. בשנות

איור 4: תחזית פירמידות הגילאים של סוריה בשנים 2025 ו-2050

האלפיים עמד שיעור השתתפות בכוח העבודה של גברים בסוריה על 44.5%, ואילו של הנשים עמד על 16% בלבד. שיעור ההשתתפות הנמוך בכוח העבודה הקשה על ההתפתחות הכלכלית בסוריה. השילוב של ריבוי הטבעי הגבוה ושיעור השתתפות נמוך בכוח העבודה מטרפד כל ניסיון לאזן בין קצב ההתפתחות הכלכלית לבין שיעורי הריבוי הטבעי. תופעה זו גרמה לירידה מתמשכת בתמ"ג של סוריה, לחוסר יכולת של הממשל להתאים את בסיס הייצור, את התשתיות ואת הכלים הפיננסיים לדרישות ההולכות וגדלות של אוכלוסייתה (על כך בפירוט בפרק הכלכלה).

אמנם, הסטטיסטיקה מצביעה על ירידה בקצב גידול האוכלוסייה בסוריה, אך קצב זה אינו אחיד בכל מחוזות המדינה, ולכן מטעה. למשל, באוכלוסייתה העירונית של סוריה, באופן טבעי ריבוי נמוך יותר מאשר בפריפריה, שם הוא מוסיף להיות גבוה ואף גבוה מאוד. במחוזות כמו אל-רקה הוא מגיע עד לכ-5.4%. גם המדד של צפיפות האוכלוסין הממוצעת בסוריה יכול להטעות. הממוצע הכלל-סורי עומד על כ-120 נפש לקמ"ר (ב-2010), אולם יש הבדלים גדולים מאוד בין האזורים צפופי האוכלוסין במערב לבין המזרח השומם. כך, צפיפות האוכלוסייה בעיר דמשק מתקרבת ל-15,000 איש לקמ"ר, לעומת מחוז דיר א-זור, שבו הצפיפות בקושי מתקרבת לכ-40 נפש לקמ"ר. הטופוגרפיה ובעיקר האקלים וזמינות המים הכתיבו לאורך ההיסטוריה את מפת ההתיישבות של סוריה. מרבית אוכלוסייתה (כ-80%) מתרכזת ברצועה צרה יחסית, בעלת אקלים ים תיכוני וטופוגרפיה נוחה, שתופסת פחות מרבע משטח המדינה. ראשיתה מדרום לדמשק וסופה מצפון לחלב. רוחבה של רצועה זו נע בין 50 ל-100 ק"מ ואורכה כ-450 ק"מ. בתחום זה נמצאות ארבע הערים הגדולות של סוריה, שבהן מתרכזת רוב הפעילות הפוליטית החברתית והכלכלית. למעשה, גם ברצועה זו אין יישוב רציף, אלא כמה מוקדי אוכלוסייה סביב דמשק רבתי, חומס, חמה וחלב רבתי (סופר וגרוס לן 2008) (איור 5).

רק החל משנות ה-70 החלה ממשלת סוריה לקדם מעבר האוכלוסייה מאזור הלבנה הצפוף שבמערב ל"אזורי פיתוח". הממשל הסורי יזם את יישוב עמק הפרת והחבל ג'זירה. על אף מאמצי הפיתוח

הללו, רק כ-10% של אוכלוסייה סורית מתגוררים במחוזות האלה, וכשיעור דומה נמצא בכל עמק הפרת (טבלה 2).

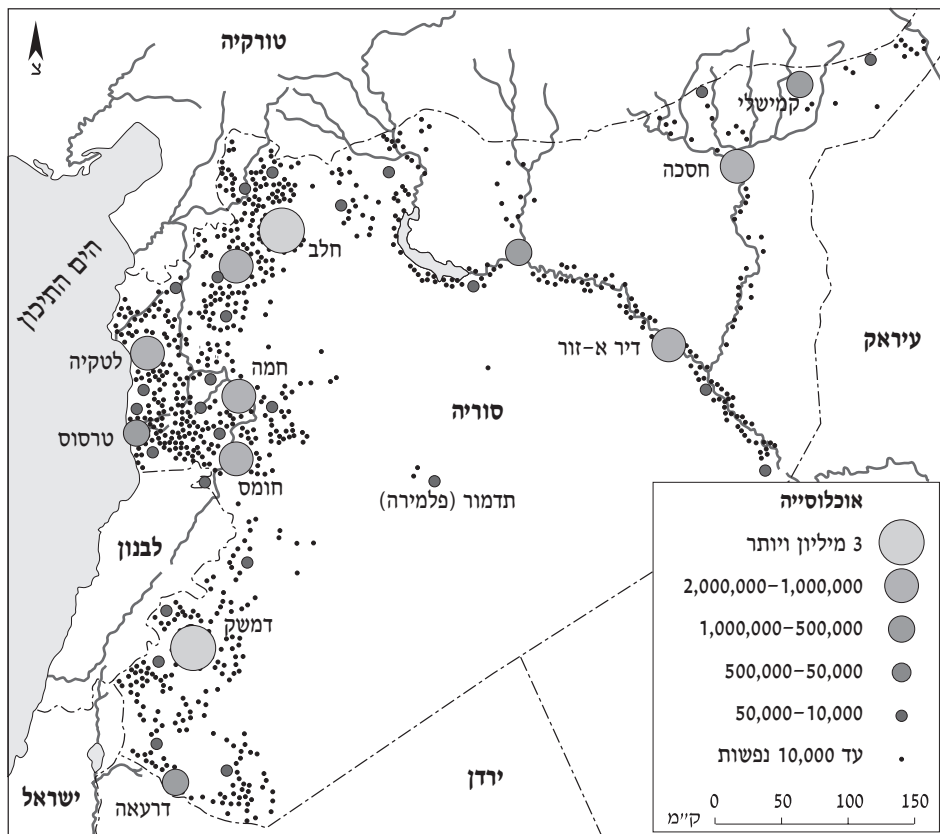
טבלה 2: אוכלוסיית סוריה לפי מחוזותיה 1981–2011

אחוז	2011	אחוז	2004	אחוז	1981	המחוז/שנה
המחוזות המערביים						
4.8	1,027,000	4.7	843,478	4.0	362,969	דרעאה
0.4	90,000	0.3	66,627	0.3	26,258	קונייטרה
1.7	370,000	1.7	313,231	2.2	199,114	סוויידא
8.2	1,754,000	8.6	1,552,161	12.2	1,112,214	דמשק
13.2	2,836,000	12.6	2,273,074	10.1	917,364	דמשק (הסביבה)
7.6	1,628,000	7.7	1,384,953	8.1	736,452	חמה
8.4	1,803,000	8.5	1,529,402	9.1	815,103	חומס
7.1	1,501,000	7.0	1,258,427	6.4	579,510	אידליב
4.7	1,008,000	4.9	879,551	6.1	554,384	לטקיה
3.7	797,000	3.9	701,395	4.9	443,290	טארטוס
22.7	4,868,000	22.5	4,045,166	20.7	1,878,701	חלב
82.8	17,682,000	82.8	14,847,465	84.3	7,625,359	סה"כ במחוזות מערביים
המחוזות המזרחיים						
7.0	1,512,000	7.1	1,275,118	7.4	669,756	חסכה
4.4	944,000	4.4	793,514	3.8	348,383	רקה
5.8	1,239,000	5.6	1,004,747	4.5	409,130	דיר א-זור
17.2	3,695,000	17.1	3,073,379	15.7	1,427,269	סה"כ במחוזות מזרחיים
100	21,377,000	100	17,920,844	100	9,052,628	סה"כ

מקור: Central Bureau of Statistics, Syrian Arab Republic

1.7. הכפר הסורי

היחס בין האוכלוסייה עירונית לזאת הכפרית בסוריה כמעט שווה (47% עירוניים לעומת 53% כפריים), אך תהליך העיור המואץ שעוברת סוריה לא משאיר ספק בדבר תחזיות העתיד. שיעור האוכלוסייה העירונית יעלה בהתמדה. ולכן יש סיבות: הכפר הסורי המסורתי לא השתנה בהרבה מאז ימי הביניים. מדובר ביישוב לא מסודר, כמעט חסר תשתיות. אמצעי הייצור של החקלאים הם פרימיטיביים ברובם. בכפר כזה עדיין ניתן למצוא מחרשה רתומה לבהמות, אם כי האכלת הבהמות עולה לעתים יותר מהשקעות בטרקטורים ובדלק. שאיבת מים בכפרים מתבצעת על פי רוב באמצעים פשוטים. השימוש במים אינו יעיל, מזהם ובזבזני, והשימוש בדשנים מועט. כל אלה מביאים לרמת יבולים נמוכה, לעוני ואף לרעב. גם תנאים פיזיים קשים ומחסור במשאבים תורמים את חלקם לנחשלות הכפר (Szonyi et al. 2010), אך רמת השכלה ירודה, בורותם ובערותם של

איור 5: תפרוסת האוכלוסייה בסוריה

תושבי הכפרים הם הגורם העיקרי המונע קידמה. העניים ביותר וגם המשכילים יחסית בכפר, שהם לרוב צעירים, נוטים אותו ומהגרים לערים הגדולות, בהותירם בכפר עוני ועליבות שרק הולכים וגדלים.

2.7. עיור בסוריה

הגידול הדרמטי והמהיר באוכלוסיית סוריה וההגירה המתמדת מהכפר לעיר הביאו לתהליך עיור מואץ ובלתי נשלט ברובו. שלטונות סוריה מצדם לא סייעו בפתרון (Di Bartolomeo, Jaulin and Perrin 2012). שקיעתה של החקלאות הסורית ונהירה המונית מהפריפריה הפכו את דמשק, את חלב וערים אחרות במדינה למפלצות אורבניות בנות מיליוני תושבים (זיסר 1999, 2011). אין בהן תעסוקה לחקלאים לא מיומנים. גם צעירים סורים בוגרי אוניברסיטאות סובלים במידה

רבה מאבטלה. הופעתה של אוכלוסייה ענייה וכפרית מטבעה בעריה של סוריה גרמה להידרדרות אורבנית מקיפה. התשתיות קרסו, המחסור במים מעיק, מחירי הדיור עלו והתסיסה החברתית גברה.

התופעה שתוארה לעיל אינה ייחודית לסוריה, אלא נפוצה כמעט בכל מדינות העולם השלישי. במרבית מדינות ערב של המזרח התיכון מזינות את גידול הערים עתודות גדולות של אוכלוסייה כפרית. בתהליך העיור בסוריה יש בכל זאת משום ייחוד, שכן תהליך העיור מתרחש לרוב במחוז עצמו, כלומר ההגירה זורמת אל בירת המחוז בשלב ראשון ולא דווקא לערים גדולות אחרות במדינה. זאת אנו מגלים על פי התפלגות האוכלוסייה במהלך העשורים האחרונים בין המחוזות השונים בסוריה שכמעט שלא השתנתה, אף ששיעור האוכלוסייה העירונית ביחס לכלל האוכלוסייה גדל. תופעה זו נעוצה בהבדלים עדתיים, תרבותיים ודתיים בסוריה (על כך בהמשך).

מבנה המדרג העירוני בסוריה אינו מורכב. אפשר לתארו כמבנה "דו-ראשי" שבראשו עומדות שתי ערים גדולות, "המתחרות ההיסטוריות" דמשק וחלב. הסיבות לתחרותיות בין שתי הערים קשורות למבנה הגאוגרפי של סוריה ולעברן בתקופה העות'מנית. חלב שימשה מרכז חשוב בפני עצמו, וכך גם דמשק. לימים נכללו שתי הערים בסוריה המודרנית, וכל אחת מצאה את עצמה בקוטב אחר של המדינה, מבלי שלסוריה תהיה ליבה מרכזית אחת. לכל אחת יש עוצמה דמוגרפית, יתרונות כלכליים ושאיפות פוליטיות שונות והן נטרלו זו את זו במשך כל השנים (איור 5).

אוכלוסיית כל אחת משתי הערים הגדולות מגיעה לכשני מיליון נפש, ועם הפרברים שבשטחן המטרופוליני עולה מספר התושבים עד לארבעה-חמישה מיליון נפש. על פי הסטטיסטיקה הרשמית. במבט לא רשמי, שכונות עוני רבות בקרבת הערים או בתוכן מאכלסות עשרות עד מאות אלפי מהגרים מאזור הכפר. אלה אינם זוכים לתשומת לב השלטונות ואינם נכללים בנתונים הסטטיסטיים (טבלה 2). חלב היא העיר הקוסמופוליטית מבין שתי הערים הגדולות. בשל מיקומה הגאוגרפי על ציר עיראק-טורקיה, לאורך ההיסטוריה היה לסוחריה עניין רב בקשר עם מדינות אלו.

לעומת חלב, דמשק מצטיירת כעיר לא סבלנית, קנאית ונושאת דגל הלאומיות הערבית. היא בירת סוריה, ובה נמצא המרכז השלטוני-צבאי והכלכלי של המדינה. גם היא הוקמה על צומת דרכים חשוב ושימשה תחנה משמעותית על דרך הים (Via Maris), שקישרה בין מצרים, ארץ ישראל, ירדן, צפון סוריה, טורקיה ועיראק. העיר שירתה גם את האזור החקלאי העשיר של אגן דמשק כולו ועד היום היא משמשת מרכז למרחב הדרומי של המדינה (סופר 2007).

בדרגה השנייה נמצאות כמה ערים "בינוניות", עם אוכלוסייה שנעה סביב מיליון נפש. ערים בגודל זה נמצאות בעיקר על הציר העובר בין חלב לדמשק, כגון: אידליב, חמה (לא פחות מ-850 אלף תושבים) וחומס (כ-1.3 מיליון נפש). האחרונה נמצאת במרכז הגאוגרפי של האזור המיושב בסוריה

והיא צומת דרכים עיקרי בין הנתיב צפון-דרום לבין הנתיב מערב (הים) - מזרח (עיראק). עיר נוספת בדרגה השנייה היא עיר הנמל לטקיה, עם אוכלוסייה של כחצי עד מיליון נפש. במזרח המדינה הערים חסכה ודיר א-זור צמחו לגודל של כמיליון נפש.

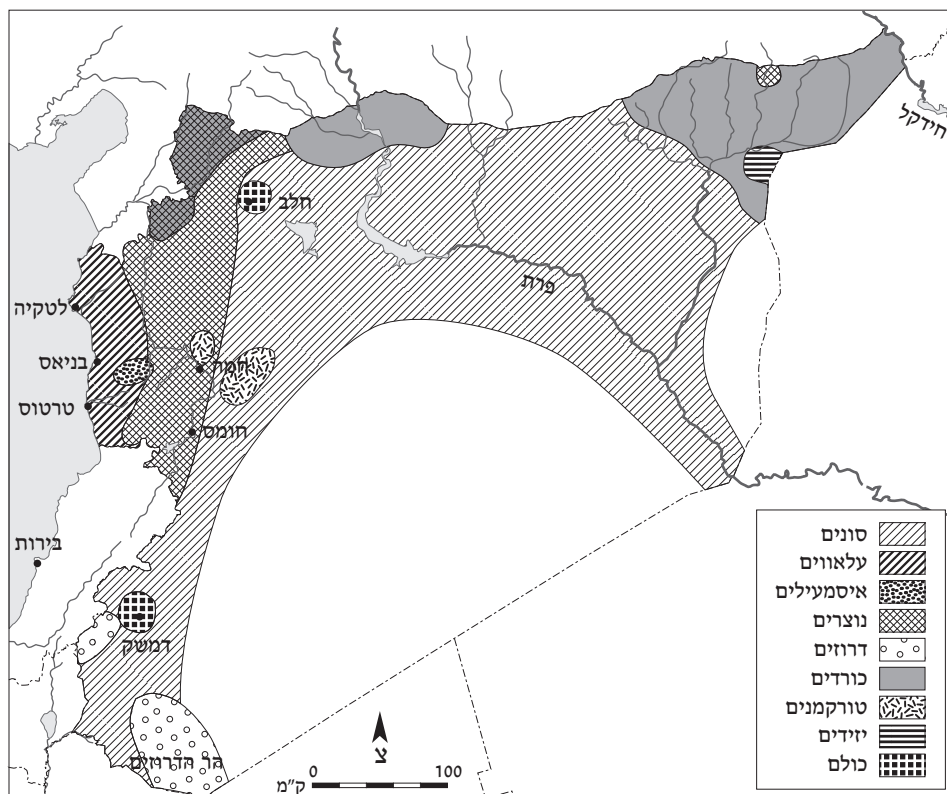
בדרגה נמוכה יותר בהיררכיה העירונית נמצאות ערים קטנות, המונות אוכלוסייה של 500 אלף עד מיליון נפש, ובהן דרעאה, קמישלי וטרטוס. בדרגה הנמוכה יותר נמצאות 46 עיירות, המונות פחות מ-500 אלף נפש. המערך העירוני שתואר משרת כ-3,000 יישובים כפריים. לכל עיר יש העורך הכפרי משלה ויש תלות הדדית חזקה בין העיר לאזור הכפרי (איור 5). על כך השפיעו התפרוסת האתנית-דתית-עדתית של אוכלוסיית סוריה והחולשה הכלכלית הכוללת בסוריה שהותירה הרבה מובלעות "ימי בינימיות".

3.7. המבנה האתני, הדתי והעדתי של אוכלוסיית סוריה

השוני בהרכב האוכלוסייה בין חלקיה השונים של המדינה הוא תוצאה של תפקידה של סוריה כחלק מהגשר בין שלוש היבשות, ושל התנועה הבלתי פוסקת בחבל ארץ זה של קבוצות אתניות ודתיות, שיצרו את הפסיפס האנושי המיוחד. סוריה בנויה משתי קבוצות דתיות גדולות - מוסלמים (90%) ונוצרים (10%). היחס בין הקבוצות הללו הולך ומשתנה לטובת האוכלוסייה המוסלמית. המוסלמים מתחלקים לסונים (75%) ולשיעים (15%). הסונים מורכבים מערבים (70% מאוכלוסיית סוריה) ומלא-ערבים. האחרונים מתחלקים לכורדים (10% מאוכלוסיית סוריה), לטורקמנים (3%) ולצ'רקסים (1%). הקטגוריה של שיעים מתחלקת לשלוש קבוצות, שכולן מורכבות מערבים: עלווים (11.5%) מאוכלוסיית המדינה, דרוזים (3%) ואסמעילים (1.5%). שני שלישים מן הנוצרים הם ערבים, ושליש לא ערבים. הערבים מתחלקים ליוונים-קתולים, יוונים-אורתודוקסים, סורים-קתולים וסורים-אורתודוקסים. הלא-ערבים הם ארמנים-קתולים וארמנים-אורתודוקסים.

לפסיפס הזה יש ביטוי מרחבי בולט: קבוצות דתיות-עדתיות-אתניות שולטות על מרחב משלהן. העלווים מתגוררים בהרי אנסריה. האסמעילים שוכנים בהרי סלמיה ליד חמה. הערבים הסונים פרוסים ברוב חלקי המדינה, אך בעיקר בציר חלב-חמה-חומס-דמשק. הדרוזים שולטים בהר הדרוזים. הצ'רקסים פרוסים בכמה אזורים באזור דמשק ובצפון סוריה. הטורקמנים ליד חמה. הכורדים נמצאים בצפון-מזרח המדינה, ואינם נאמנים למדינה הסורית. הבדווים הם קבוצה חריגה ששוכנת במדבר ובשוליו. הארמנים מתגוררים בכל הערים הגדולות, אך בעיקר בחלב. יתר הנוצרים מצאו את מקלטם ברבעים משלהם בערים (סופר 2007) (איור 6).

ב-2008 התגוררו בשטחה של סוריה כ-1,852,300 פליטים ומבקשי מקלט פוליטי. רוב הפליטים (כ-1,300,000) היו פליטים "טריים", אלה שברחו מהמלחמה בעיראק. כ-550,000 היו פלסטינים

איור 6. פריסת קבוצות אוכלוסייה על פי דת ואתניות

השוכנים בסוריה מאז 1948. פליטים פלסטינים שהגיעו לסוריה אינם נחשבים לאזרחי המדינה. אוכלוסייה זו מרוכזת ברובה בכעשרה מחנות פליטים ומנותקת מרוב השירותים המתקדמים שמעניקה המדינה המודרנית. במחנות הפליטים הפלסטינים כבר גדלו כמה וכמה דורות של ילדים שלא ידעו מולדת אחרת מאשר זו הסורית. המחנה הגדול נמצא במרכז דמשק ונקרא מחנה ירמון, אחרים פזורים סביב דמשק. שני מחנות נוספים נמצאים ליד דרעאה ועוד שלושה הוקמו סביב העיר חומס. במשך השנים עזבו פלסטינים רבים את המחנות ויצאו לערים השונות, מספרם של אלה המתגוררים מחוץ למחנות מגיע לכ-475,000 נפשות, אך השאר – כ-75,000 – עדיין שוהים בתחומם.

בשל המצב הכלכלי והחברתי הקשה בולטת בסוריה תופעת ההגירה ממנה. הנתון מ-2010 מצביע על כ-415,000 סורים המתגוררים מחוץ לארץ מולדתם. רוב המהגרים נמצאים במדינות המפרץ (28.9%), כ-26% בערב הסעודית, עוד כשיעור הזה חיים במדינות האיחוד האירופי, ו-15% – בארה"ב. במספרים האלה נכללים כ-10% של סורים הגרים בלבנון. אין התייחסות למאות אלפי

עובדים סוריים ארעיים שמחפשים את מזלם בלבנון. כמו כן לא נכללו בסטטיסטיקה עשרות אלפי סטודנטים סורים שלמדו או ממשיכים ללמוד מחוץ לסוריה. מדובר באוכלוסייה צעירה יחסית ומשכילה, שבחרה מרצונה הטוב לעזוב את סוריה ולחפש את מזלה מחוץ לגבולותיה. האחוז הרשמי של מהגרים הוא קטן יחסית (כ-2% מכלל האוכלוסייה), אך הסטטיסטיקה הלא-רשמית ומגמות המתרחשות בחברה והכלכלה הסורית אינם מבשרים טובות.

מלחמת האזרחים שפרצה ב-2011 הגבירה בצורה דרמטית את הבריחה של רבים מתושבי המדינה, בעיקר לעבר טורקיה, אך גם לעבר ירדן. בחצי הראשון של שנת 2012 נאמד מספרם בחצי מיליון. רבים מתגוררים ליד גבול סוריה-טורקיה בצד הטורקי. ההגירה לירדן היא אתגר מטריד בירדן, שכן זו קלטה בשנים האחרונות מאות אלפי פלסטינים שחזרו מהמפרץ הפרסי, יותר מ-750,000 עיראקים, ועכשיו נוסף גל של פליטים סורים. רבים מהם עוינים את המשטר הירדני ויש להם סדר יום מוסלמי קיצוני.

להרכב ולתפרוסת של אוכלוסיית סוריה יש תמיד השלכות על המערכת הפוליטית במדינה. במטרה לבסס את שלטונו ולהדגיש את הכרחיות נוכחותו באזור, השלטון הקולוניאלי הצרפתי היה הראשון שניסה להשתמש בפסיפס ההטרוגני של סוריה למטרות גאופוליטיות שלו. הצרפתים נקטו שיטת הפרד ומשול כדי לפצל את סוריה לאוטונומיות ולמחוזות נפרדים. הם הקימו חבל עלווי וחבל דרוזי, ואת לבנון המארונית, הדרוזית והשיעית. הם יצרו ישויות נפרדות לג'זירה ולמדבר; הקימו שני חבלים המתחרים ביניהם: דמשק וחלב. הם גם הביאו לניתוקו של חבל אלכסנדריה (חבל הטאי) מסוריה והעבירו אותו לטורקיה, בין היתר בטענה שחציה של האוכלוסייה בחבל זה הייתה דוברת טורקית (סוריה ויתרה על החבל זה באופן רשמי רק בשנת 2004) (מעוז 2011).

השונות האזורית, האתנית והדתית בסוריה איננה רק נחלת העבר הקולוניאלי. בכל שנות עצמאותה לא הצליחה סוריה לגשר בין הקבוצות ולמצוא מכנה משותף לכולן. יתרה מזו, מאז שנות השישים נשלטת המדינה על ידי המיעוט העלווי. בהיותו בשלטון, דחק מיעוט זה לפינה את האיסלאם הסוני, ובעזרת מפלגת הבעת' קידם המשטר ערכים חילוניים וסוג של סוציאליזם דמוי-סובייטי. כל המתנגדים לשלטון העלוויים מבחינה דתית, אתנית או פוליטית, דוכאו באכזריות (Fildis 2012). דוגמה לדיכוי אכזרי ביותר נמצא בטבח בחמה ב-1982, כשהצבא הסורי הרס את מרכז העיר והרג אלפים, וכן מאורעות "האביב הערבי" שהתרחשו 30 שנה אחר כך, ומאז טובח עשרות אלפים ברחבי סוריה (בינואר 2013 נאמד מספר הנספים ב-60,000). הברית שעשו העלוויים עם איראן השיעית לכאורה חיזק את המשטר, אך בפועל נתן לגיטימציה לרוב הסוני במדינה להתנגד לשלטון המיעוט (קם 2011).

מיהם העלאווים, כיצד השתלטו על סוריה, מה צפוי להם עם נפילת משטרו של אסאד? העלאווים מדברים ערבית כיתר תושבי סוריה, ואין להם זהות אחרת בולטת מלבד אמונתם. על דתם לא ידוע הרבה, מלבד העובדה שהם שייכו עצמם לזרם השיעי של האיסלאם. במשך שנים, מנהיגי דת מוסלמים לא הכירו בעדה כחלק מהאיסלאם ופעמים רבות התנכלו להם. בעקבות זאת הם התכנסו בתוך עצמם וגאוגרפית התמקמו בהרי אנסריה – הרי העלאווים מזרחית לחוף הסורי, אך כתושבי הרים מנותקים מסביבתם הם נותרו עניים. השלטון הצרפתי טיפח אותם בשיטת הפרד ומשול, ובהדרגה התקדמו בני העדה בסולם הדרגות בצבא הסורי, קודם תחת שלטון צרפתי ואחר כך בתקופת סוריה העצמאית.

מאז קיבלה סוריה את עצמאותה ב-1946 היא מאופיינת בחוסר יציבות שלטונית, שתוצאותיה הרסניות למדינה. שליטים קמו ונפלו עד לתפיסת השלטון בידי מפלגת הבעת' בהפיכה שביצעו ב-1963. לאחר תקופת אי יציבות נוספת תפס את השלטון ב-1970 חאפז אל אסד, ורק אז זכתה סוריה ביציבות שלטונית שנמשכה עד לפרוץ מלחמת האזרחים ב-2011 (כ-40 שנה).

כדי לזכות בלגיטימציה לשלטונו, אסאד הדגיש כלפי חוץ את הלאומיות הסורית בצד הפאן ערביות, אך בפועל חיזק את סביבתו הקרובה באנשי שלומו. הבסיס העדתי-שבטי שלו כבן לשבט הכלביה, קבע מיהם נאמניו ומי לא. לבני שבטו הוא מסר את התפקידים המרכזיים של שלטונו. במשך 40 השנים שחלפו התחזק והתעצם מעמדה של העדה העלאווית. נפילה אפשרית של שלטונו של בשאר אל אסאד עשויה להביא לנפילת העדה כולה, לא רק כלכלית-פוליטית אלא אולי גם פיזית (פורת ולינדנשטראוס 2011).

ה. כלכלת סוריה

סוריה אינה מדינה עשירה ויש לה נקודות חולשה רבות: היא אינה מודרנית, סובלת מירושת העבר הסוציאליסטי ומושחתת. סוריה היא מדינה מתפתחת, כמו רוב המדינות במזרח התיכון. טבלה 3 מציגה כמה מדדים כלכליים של סוריה ושל אחדות משכנותיה הקרובות והרחוקות. מהנתונים הללו ניתן לראות כי במדדים רבים סוריה מפגרת אחר המדינות הסובבות אותה (חוץ מעיראק שעדיין נמצאת בתוהו ובוהו שלטוני, מדיני, פוליטי וכלכלי ורק התחילה את תהליך השיקום). את הפיגור יש לייחס לנסיבות הקשורות בדמוגרפיה של סוריה, בהיותה מדינה בעלת חברה מסורתית מאוד ולמשטר בה, המאופיין בבירוקרטיה, ביעילות נמוכה ובשחיתות (פיילר 2005).

מאז קבלת עצמאותה מצא השלטון בסוריה "ספונסרים" לתחזק את כלכלתה הצולעת של המדינה. נוסף על קידום הפרויקטים המשותפים בתחום הנפט (על כך בפירוט בהמשך), הניב התמרון המושכל במלחמה הקרה מתנות רבות מברית המועצות. הסיוע של ברית המועצות בכסף, בחומרים,

טבלה 3: מדדים כלכליים נבחרים של מדינות המזרח התיכון

רמת מינוע - מספר כלי רכב לאלף תושבים (2009)	צריכת חשמל לנפש קילוואט שעה (2009)	תרומה יחסית של המגזרים השונים לכלכלת המדינה (אחוזים מסך כל התמ"ג ב-2011)			אחוז העובדים במגזרים השונים מתוך כלל העובדים (2011)			תמ"ג לנפש (דולרים) 2011	המדינה
		שירותים	תעשייה	חקלאות	שירותים	תעשייה	חקלאות		
33	1,549	47.6	37.6	14.5	51	17	32	6,600	מצרים
113	2,112	64.7	30.8	4.5	77.4	20	2.7	6,000	ירדן
30	1,563	55.7	27.4	16.9	67	16	17	5,100	סוריה
-	3,130	75.7	19.7	4.6	82	16	2	15,700	לבנון
265	6,608	64.9	31.1	2.5	82	16	2	31,400	ישראל
95	2,298	62.6	28.1	9.3	48.4	26.2	26.5	14,700	טורקיה
113	2,238	51.8	37.7	10.4	45	31	25	13,200	איראן
-	1,069	29.8	60.5	9.7	59.8	18.7	21.6	3,900	עיראק
-	7,427	28.9	69.1	2	71.9	21.4	6.7	24,500	סעודיה

מקורות: CIA 2012; World Bank

טבלה 4: מדדים נלווים על כלכלות מדינות המזרח התיכון

מדד השחיתות (2011) טווח הציונים בסקאלה המוצעת נע מ-1 (המדינה המושחתת ביותר) עד 9.5 (רמת השחיתות זניחה)	מדד שלטון החוק (2010) (האפקטיביות של הממשל) טווח הציונים בסקאלה המוצעת נע מ-1 (חוסר משילות) עד 100 (רמת משילות הגבוהה ביותר)	אחוז כלכלה לא פורמלית (היקפי שוק שחור) (2008-2009)	המדינה
2.9	40.19	36.2	מצרים
4.5	57.4	17.68	ירדן
2.6	34.92	19.18	סוריה
2.5	43.06	32.36	לבנון
5.8	86.6	21.1	ישראל
4.2	66.02	31.62	טורקיה
2.7	36.8	18.59	איראן
1.8	9.09	-	עיראק
4.4	52.63	17.87	סעודיה

מקור: Elgin and Oztunal 2012

בנשק, בכוח עבודה מקצועי וביצועים קידם רבות את המשק הסורי ועיצב את מערך התשתיות של המדינה. כל זה עלה לברית המועצות לא פחות מ-15 מיליארד דולר. חלק גדול מהכספים הללו ניתן במתנה, וחלק אחר קוזז, או פשוט "נמחק" בידי הסובייטים ובידי יורשיהם - רוסיה המודרנית (האחרונה ויתרה על החוב של עשרה מיליארד דולר ב-2005). עם התפרקותה של ברית המועצות נשארה סוריה לכאורה ללא גב כלכלי מגן. יתרה מזו, כלכלתה בעלת האופי הסוציאליסטי כביכול התאפיינה בחוסר יעילות ובבזבזנות, בסבסוד רב של מוצרים ובשירותים לאוכלוסייה בעלת ריבוי טבעי גבוה, לצד קיום מנגנון בירוקרטי-שלטוני מנופח, שלא ידע או לא רצה לשנות דבר.

במהלך שנות התשעים התרחשו כמה אירועים פוליטיים חשובים שהשפיעו לטובה על כלכלת סוריה. מלחמת המפרץ הראשונה הכניסה לקופת המדינה בשנים 1991–1994 כשלושה מיליארדי דולר ממשקי הנפט במפרץ בתמורה להצטרפותה לקואליציה נגד עיראק. בסוף שנת 1991 את השתלטותה על לבנון. הדבר פתח עבור אזרחיה מאות אלפי מקומות עבודה, וחלק מן העובדים העבירו לקרובי משפחותיהם כשני מיליארד דולר בשנה. יתרונות אלו גובו בגידול קצר טווח בהפקת הנפט והיצוא שלו. לכן, שנות התשעים התאפיינו בפריחה של המשק הסורי. אך תקופת השגשוג הייתה קצרה.

המדדים הכלכליים של סוריה ב-2012 אינם מעודדים, ולמעשה הם דומים לאלו של כל מדינת עולם שלישי הנמצאת במשבר. התמ"ג הריאלי כמעט שאינו עולה – מדובר בכ-5,000 דולר לנפש בשנה. הצמיחה הכלכלית של סוריה היא נמוכה. בשנת 2011 היא אף הייתה שלילית (מינוס 2%). מאזן התשלומים של המדינה בעייתי – סוריה מייבאת יותר מאשר מייצאת. כך לדוגמה, בשנת 2009 התבטא המאזן בגירעון של שלושה מיליארד דולר. המלחמה והשיתוק הכלכלי בשנים 2011–2012 רק ידרדרו מדינה זו לשפל חדש.

ההתבוננות בסוגי היצוא והיבוא מסבירה את חולשותיה הבסיסיות של סוריה. עיקר היצוא שלה הוא נפט ותזקיכו. ייצוא המזון ובעלי החיים תופס מקום שני בחשיבותו. סוריה מייצאת "חומרי גלם", שאין להם ערך מוסף גבוה, ולעומת זאת מייבאת מוצרים עם ערך מוסף רב, ששירת את כלכלות המדינות המייצאות: מדובר במכונות, ציוד הובלה, ציוד חשמלי, ברזל ומתכת, מוצרים כימיים מתקדמים, פלסטיק ונייר, ואפילו מוצרי מזון. המשמעות היא שסוריה אינה מסוגלת עוד להאכיל את אוכלוסייתה בכוחות עצמה (על כך בהמשך בפרק על החקלאות הסורית). נקודה נוספת חשובה שמגלה את חולשתה של סוריה הם יעדי היצוא ומקורות היבוא. עיקר היבוא לסוריה מגיע מהמדינות סין, מצרים, רוסיה וטורקיה, ואילו עיקר היצוא ממנה הוא למדינות אירופה (צרפת, גרמניה, איטליה) ולערב הסעודית.

שיעור הילודה הגבוה של סוריה וחוסר היכולת של הממשל לאזן בין גידול האוכלוסייה להספקת מוצרים בסיסיים, שירותים ותעסוקה מכבידים על המשק הסורי החלש ומדרדרים אותו עוד יותר. כל סורי שמיני נמצא מתחת לקו העוני. שיעור האבטלה הרשמי עומד על כ-12%, כל זה בטרם החלו מאורעות הדמים של שנת 2011. אך שיעור זה מתייחס בעיקר לאוכלוסייה העירונית, ולא כולל את כל אלה שלא מצליחים להגיע ללשכות התעסוקה: תושבי הכפרים הרבים. לפי הערכה, התפלגות העובדים בסקטורים השונים בשנת 2008 הייתה: 17% בחקלאות, 16% בתעשייה, ו-67% בענף השירותים (סופר וגרוס לן 2008). כפי שצוין בפרקים הקודמים, כחצי מאוכלוסיית סוריה איננה עירונית, אך רק 17% מכוח העבודה עוסקים בחקלאות. המסקנה ברורה – אבטלה מאפיינת את כפרי

סוריה. רמת העיסוק בענף התעשייה בסוריה אינה נמוכה, ובכל זאת היא מאפיינת מדינה מתפתחת. ענף השירותים אינו תורם בפועל לצמיחה, כי המדינה היא המעסיקה הגדולה ביותר במשק. מדובר בעיקר בשירותים שניתנים בסבסוד מלא: רווחה, סעד, בריאות, חינוך, ביורוקרטיה ברמה המקומית והכלל-מדינתית; שירותים מסוג אחר, כמו צבא, משטרה ומודיעין. המיסים המוטלים על האזרחים אינם מכניסים לתקציב המדינה כסף רב (כ-20% בלבד של כלל המיסוי הפוטנציאלי) והתקציב נמצא בגירעון מתמיד. בשנת 2011 הגיעו הוצאות המדינה ל-17.87 מיליארד דולר, בעוד הכנסותיה הסתכמו ב-11.69 מיליארד דולר בלבד.

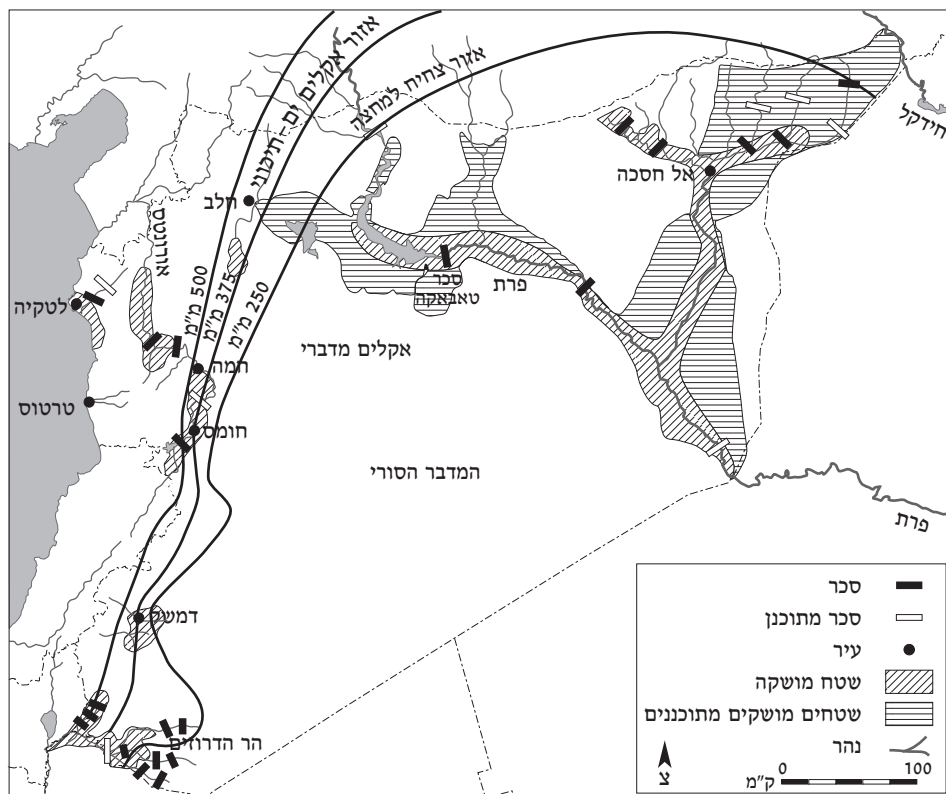
האבטלה הגואה וחוסר היכולת של השלטון ליצור מקומות עבודה גורמים לאי שביעות רצון של אוכלוסיית סוריה. עיקר הלחצים נובעים מקבוצת הצעירים המשכילים: כל שנה יוצאים למשק כ-300,000 בוגרי אוניברסיטאות בעוד הסקטור הממשלתי והפרטי מסוגלים לקלוט רק שליש מהם.

ה.1. החקלאות בסוריה

כרבע משטחה של סוריה יכול לשמש לחקלאות. בסוריה מגדלים דגנים, כותנה, זיתים, עדשים, אפונה וסלק סוכר. ענף פירות וירקות משגשג במישור החוף, בעמק הנהר אורונטס ובאגן דמשק. פחות מ-5% של הקרקע משמשים לגידולים חקלאיים, וגם זה הרבה מדי בשביל מדינה הסובלת ממחסור חמור במים. רוב שטחה של סוריה נמצא באזור אקלים מדברי או צחיח למחצה, והחקלאות הנפוצה במדינה היא חקלאות בעל, כלומר תלויה בחסדי שמים (איור 7)

כ-44% משטחי המדינה הם שטחי מרעה. עדרי הצאן של סוריה מונים יותר מ-15 מיליון בעלי חיים. מספר ראשי הבקר מתקרבים למיליון. בעקבות שפע זה מייצרים בסוריה מדי שנה עשרות אלפי טון בשר, יותר ממיליון טון חלב וכן חמאה וגבינה. רפורמה אגררית שהוכרזה ב-1958 נועדה לחלק באופן שוויוני יותר את עתודות הקרקע במדינה. הצלחתה הייתה חלקית בלבד. אמנם החלוקה התבצעה, וכ-100 אלף חקלאים סורים נהנו ממנה ואף התארגנו באגודות שיתופיות, אך מרבית האדמות נשארו בידי חקלאים מעטים, שאדמותיהם עובדו על ידי אריסים. חרף אספקת טרקטורים, דשנים וחומרי הדברה נכשלה הרפורמה גם בכל הנוגע לחשיפה לשיטות חקלאיות פרודוקטיביות יותר, בעיקר באזורים החקלאיים המסורתיים והרחוקים של המדינה.

על רקע שינויים מקרטעים אלה בענף החקלאות עשתה ממשלת סוריה מפנה לכיוון אחר. כבר בסוף שנות החמישים של המאה הקודמת ניסתה הממשלה לקדם חקלאות המבוססת על השקיה במים שנאגרו באגמים מלאכותיים באמצעות סכרים. תוכנן להשקות חלקות גדולות, לזרוע ולקטוף תוך שימוש במיכון מתקדם. את העשייה בחרו ליישם לאורך זמן באזורים דלילי אוכלוסייה, על קרקעות ממלכתיות שעד אז לא היו בשימוש חקלאי. האזורים החדשים הללו היו: צפון עמק האורונטס; אזור

איור 7: מפעלי פיתוח של מים וחקלאות

המזאריב (ליד גבול ישראל וירדן), דרום הגולן ורמת הדרוזים, שמושקים במי הירמוך; חוף הים בדגש על סביבת העיר לטקיה, שמושקה מנהר סין. אך עיקר החשיבות יוחסה לעמק הפרת ולחבל הג'זירה. את המים להשקיה סיפק בעיקר נהר הפרת. הצלחת המיזם נראתה לעיני: השטח המושקה הסתכם במיליוני דונם, היבולים גדלו, תעשיית המזון שגשגה, סוריה הצליחה לייצא מוצרים חקלאיים רבים לארצות מזרח התיכון ואף לשוקי אירופה.

אלא שהצלחה זו דעכה, בגלל כמה גורמים שחברו יחד. אמנם שטח האדמות החקלאיות המעובדות הוכפל, אך האוכלוסייה צמחה פי ארבעה ויותר, ונוצר חוסר איזון ביחס שבין השטחים המעובדים לקצב גידול האוכלוסייה. חוסר איזון זה היה הגורם המרכזי לתופעת העיור המסיבית. כמו כן התברר כי ניצול המים במפעלי פיתוח היה בזבזני. במקומות רבים נעשתה השקיה בהצפה. מים רבים התאדו מהאגמים שנוצרו מאחורי הסכרים. הגידולים שקידמו את תעשיית המזון והיצוא היו זוללי מים, כגון כותנה וסלק סוכר. אדמות חדשות שהושקו בחבל ג'זירה התבררו כלא קלות לעיבוד וגם בעייתיות מבחינת איכותן (מליחות וגבסיות). בצד הבעיות הפנימיות התפתח סכסוך

גאופוליטי בין סוריה לשכנותיה מדרום-מזרח, מצפון וממזרח. טורקיה קידמה את תוכניותיה בכל הנוגע לניצול מימי הפרת לעצמה – היא השתלטה על זרימת הנהר ולא היססה להשתמש בנושא זה כבמנוף השפעה על סוריה. כמו כן, בגלל סכר טאבאקה שבסוריה פחתה ספיקת המים בהמשכו של הנהר פרת. בעקבות כך נוצר קונפליקט עם עיראק, שנותרה ללא מים ואיימה במלחמה (סופר 1992, 2006; סופר וגרוס לן 2008).

בעיה נוספת של החקלאות הסורית התבררה בשנות האלפיים. משנות השישים, כנראה בהשראת היועצים מברית המועצות, החליטו בדמשק להפוך את סוריה למדינה המייצאת תבואה. החקלאים אולצו לעזוב את עיסוקם במרעה ולהתפנות לגידול דגנים. בדמשק ראו בכך יעד אסטרטגי שיבשר את ניצחון המהפכה האגררית בסוריה. במשך עשרות שנים תפס גידול החיטה את השטח הגדול ביותר, ואחריו היו גידולי השעורה והסורגום. המשטר לא הקשיב לביקורת והעלים עין מחפירת בארות מים לא חוקיות שנועדו לעזור למימוש החזון האסטרטגי. התוצאה הייתה חמורה – בשל מחסור במים ובגלל בצורות סוריה מייבאת את רוב הדגנים לתצרוכתה.

עתידה של החקלאות הסורית קשור גם בהשפעות שינויי האקלים שמורגשות במדינה בשנים האחרונות. סדרת בצורות שפקדה את סוריה החל מ-2007 הובילה למשבר בכל הקשור בחקלאות בעל, הסבה נזק רב לאוכלוסייה, לקרקע, ליבולים ולמשק החי, וחשפה את חוסר המענה של השלטונות בנושא המחסור במים ועם סכנת הרעב (Kliger 2010). מאות אלפי פליטים עזבו את הכפרים ונעו לכיוון הערים. עתידם ועתיד הקרקע שננטשו אינו ברור (ברקובסקי וסופר 2013).

ה.2. תעשייה בסוריה

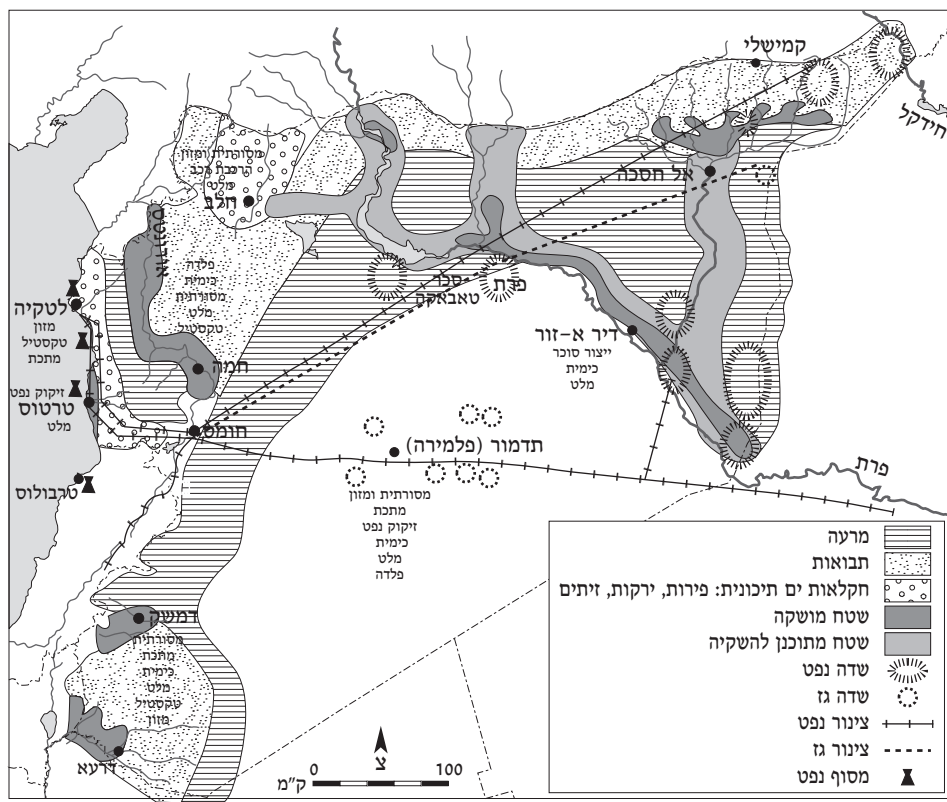
סוריה נמצאת מבחינת רמת התעשייה שלה בקבוצת המדינות המתפתחות. כוח העבודה בתעשייה גדל משמעותית ב-30 השנים האחרונות, אך השכלתם המקצועית של הפועלים היא נמוכה. אין תוכנית ארוכת טווח וישימה לפיתוח המשק התעשייתי. גם לא מדובר בתעשייה כבדה, תעשיית מתכות, תעשייה עתירת ידע, או תעשיית נשק מפותחת, כלומר תעשיות שיוכלו לעמוד בתחרות עם תעשיות מערביות. ברית המועצות בשעתה ניסתה לדחוף לכך, אך הדבר לא הוביל לתוצאות משביעות רצון.

רוב מפעלי התעשייה הסורית משתייכים אפוא לתעשייה הקלה, והחשובה מביניהן היא תעשיית המזון: סוכר, שמנים, מוצרי חלב, שוקולד, שתייה וטבק. כמו כן יש בסוריה מפעלי טקסטיל וסבון. מייצרים בה חומרי בניין, דשנים ועדיין עוסקים במלאכות מסורתיות: עבודות עור ונחושת. התעשייה הכימית, מלבד ייצור ביטחוני, עוסקת בעיקר בעיבוד נפט.

ריכוז גבוה של מפעלי תעשייה נמצא בשתי הערים הגדולות, דמשק וחלב, אבל יש מפעלי טקסטיל בדיר א-זור, באידליב ובעיר הנמל לטקיה. באחרונה יש שם גם מפעלי מזון. מפעלים לעיבוד סוכר ומנפטות קיימים באזור נהר פרת. מפעלי ליצור מלט נמצא בטרטוס, בחלב ובכמה עיירות שדה קטנות. בחומס, מלבד מפעלים פטרוכימיים יש מפעל דשנים, ובחמה קיים מפעל ליצור פלדה (איור 8).

ה.3.א. משק האנרגיה

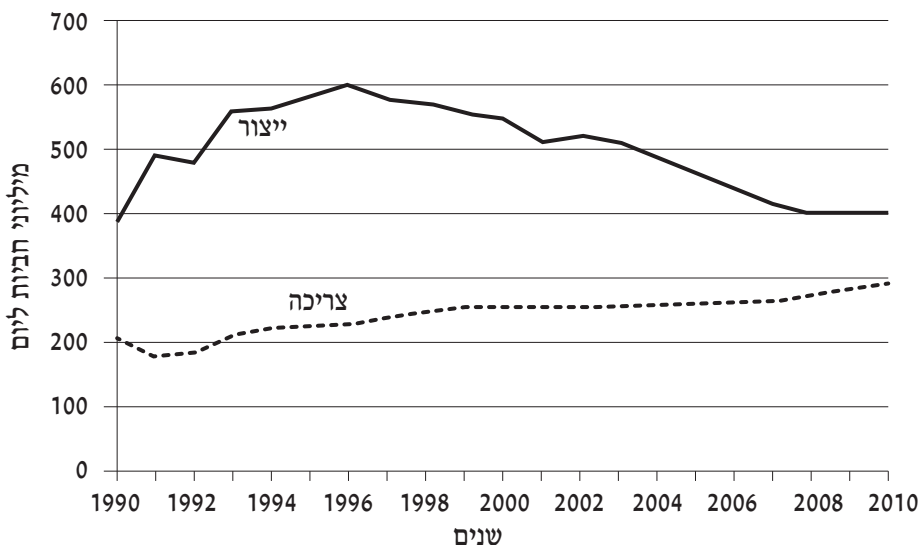
משק האנרגיה הסורי ובעיקר ענף הנפט הם מעמודי התווך של המשק הכלכלי במדינה. בלעדיו סוריה הייתה קורסת גם למרות התמיכה של כמה מדינות מסייעות. הכלכלה הסורית חייבת את הישרדותה במשך עשורים שלמים להפקת הנפט לשם יצוא. בזכות הפטרו-דולרים יכלה סוריה לייבא מה שהיה חסר לה, החל ממזון ותרופות וכלה במכונות וציוד אלקטרוני מתוחכם, לממן את מפעלי הפיתוח, להחזיק משטר דמוי סוציאליסטי עם בירוקרטיה מנופחת ומספר גדול של שירותי ביטחון, ולסבסד מוצרים ושירותים לאוכלוסייתה ההולכת וגדלה.

איור 8: תפרוסת הכלכלה הסורית

ההיסטוריה של גילוי הנפט והפקתו בסוריה, ואף סוגיות הבעלות על הענף כולו, אינן פשוטות. השלטונות הצרפתים הקולוניאליים היו הראשונים שעסקו בחיפושי הנפט בסוריה. פעילותם לא הניבה פירות רבים אך יצרה תשתיות נלוות, ששימשו את סוריה גם לאחר קבלת עצמאותה. ב-1956 גילתה חברה אמריקאית מאגר נפט בצפון מזרח סוריה. כשלוש שנים לאחר מכן, סמוך למאגר האמריקני, גילתה חברה מזרח-גרמנית מאגר נוסף. עד שנת 1964 נהנו חברות זרות מזיכיונות לחיפוש נפט ולהפקתו, אך רק בשנת 1968 החלה ההפקה המסחרית הראשונה. מאז הוקמה חברת הנפט הממשלתית הסורית, וענף הנפט כולו הולאם על ידי המדינה. החברות המערביות הפרטיות איבדו את השליטה בנכסיהן, וחלקן חדלו מפעילותן. לתמונה נכנסו המומחים הסובייטיים. הם סייעו לסורים בפיתוח משק הנפט, אך לא גילו מקורות משמעותיים חדשים. רק ב-1974 הקלו השלטונות על פעילות החברות הזרות בסוריה, אך עדיין שמרו על ההגמוניה הממשלתית בענף. שיתוף פעולה מחודש עם חברות מערביות הוביל לגילוי שדות נפט חדשים באזור דיר א-זור. בשנות התשעים התגלו מאגרים חדשים בחבל ג'זרה. אולם, מאז שנת 1994 אין עלייה בעתודות הנפט המוכחות בסוריה. הן עמדו בשיאן על 2.5 מיליארד חביות, וכיום הן רק יורדות (איור 9) (BP 2012).

סוריה אינה נחשבת לגורם משמעותי בשוק הנפט והגז העולמי. היא איננה חברה באופ"ק או בפורום של יצואניות הגז. עם זאת, הנפט הוא המרכיב החשוב ביותר בהכנסות המדינה. החל מאמצע שנות השמונים, אז החל היצוא המסחרי ההמוני, רק הלכה וגדלה התלות ביצוא נפט ובתוצריו. כושר ההפקה של נפט גולמי בסוריה עמד ב-2011 על 390,000 חביות ליום. מתוכם היא ייצאה כ-148,000

איור 9: מאזן הפקה וצריכה של הנפט בסוריה, 1990-2010

חביות. השוק העיקרי היה האיחוד האירופי: גרמניה, איטליה, הולנד וצרפת (EIA 2011). בשנת 2011 הסתכמו הכנסות מהנפט ומהמוצרים הנלווים בארבעה מיליארד דולר (רבע מהתקציב הסורי). כל תנודה במחירים, צמצום בהפקה, חרמות, או סנקציות משפיעים לרעה על המשק הסורי כולו ומצביעים על הכלכלה החולה של המדינה.

את מאזן תוצרי הנפט הסורי בשני העשורים האחרונים ניתן לראות באיור 9. תרשים זה ממחיש בבירור את המצב הקשה של סוריה מבחינת משק הנפט. על פי המגמה המסתמנת, בעוד שנים מספר תעלה צריכת הנפט בה על הייצור שלו. פירוש הדבר: הקטנת ההכנסות מיצוא הנפט והגדלת ההוצאות על רכישתו.

בסוריה מבינים את התלות הבעייתית במקורות ההולכים ומידלדלים, לכן מנסים לקדם בכל דרך אפשרית את משק הנפט ומציאת מאגרים חדשים, ולשם כך מגויסים אמצעים כלכליים, פוליטיים ודיפלומטיים. אמנם, חברות זרות מורשות לחפש, להפיק ולייצא נפט, אך המדינה שולטת על הנעשה באמצעות משרד הנפט וחברת הנפט הממשלתית. המשרד מפקח ישירות על הנעשה במשק, מוציא מכרזים, מאשר חוזים, דואג לפיתוח האסטרטגי ומדברן שיתוף פעולה עם מדינות זרות וחברותיהן. החברה הממשלתית עוסקת בכל הפן המעשי. בין היתר היא ריכזה בידיה 50% של מניות פיתוח האנרגיה של החברות הזרות. מוצאן של החברות הזרות אינו הומוגני (החל מקנדיות וכלה בהודיות וסיניות), ומצביע על רצונה של סוריה לא לסמוך על שותף אחד אלא להביא למדינה מספר רב ככל האפשר של משקיעים זרים, עם זאת, בדמשק גם לא שכחו את בעלי הברית הישנים. הדוגמאות הטוריות לפעילות סורית משולבת – פיתוח שדה הנפט קישמה (Kishma) שבמחוז דיר א-זור, שם ההפקה מתבצעת על ידי חברה רוסית. הנפט המופק מועבר במשאיות למתקני חברת הנפט הסורית הקרובה. רוסיה גם מקצה משאבים להכשרת כוח אדם מקומי. בעקבות גילויי הגז והנפט של ישראל במים הכלכליים שלה בים התיכון הצטרפה סוריה למרוץ החיפוש. במסגרת זו פורסמו מכרזים לארבעה רישיונות ימיים לחיפוש גז ונפט ימי.

הנושא של גז טבעי בסוריה אינו חד-משמעי. עתודות הגז המוכחות הם גדולות יחסית – כ-240 מיליארד מ"ק (נכון לינואר 2011). מבחינת המיקום, כ-60% של מקורות הגז נמצאים במרכז ובמזרח המדינה, דבר המצריך את הובלתו אל השווקים הנמצאים בעיקר במערב סוריה (איור 8). בגז שהתגלה משתמשים בתחנות כוח לשם הפקת חשמל. חלק ניכר מהגז הוא אמצעי טכני להגברת כושר תפוקת הנפט. החל מ-2008, לנוכח הצריכה הגוברת, נאלצת סוריה לייבא גז ממצרים באמצעות צינור הגז הערבי (EIA 2011). צינור זה נפגע קשות על ידי מחבלים בצפון סיני, ועתידו של מקור זה כלל אינו מובטח.

ההשקעות שנעשות בתחום ההפקה והובלה של גז דומות במהותן לאלו שנעשו בתחום הנפט, אם כי מייחסים לגז טבעי חשיבות אסטרטגית ארוכת טווח, שתתורגם גם לרווחים גאופוליטיים. האיחוד האירופי (באמצעות חברות גז עצמאיות) עומד מאחורי הסיוע בתחום הגז בסוריה והוא גם המשקיע הגדול בתחנות הכוח שעובדות על גז טבעי. האינטרס האירופי נובע בעיקר לא מעבודות הגז של סוריה, אלא מהפוטנציאל האדיר שטמון בהעברת הגז מאיראן דרך עיראק לשטחה של סוריה לצרכן האירופי (Tsitsopoulos 2011).

ה.3.ב. מערך זיקוק הנפט

בתחילת שנת 2011 עמד כושר הזיקוק של סוריה על 240,000 חביות ליום. 133,000 חביות הופקו במפעל בבניאס, ו-107,000 – בחומס. בתי זיקוק אלה מותאמים לנפט "כבד" של סוריה. הדגש הושם על הפקת מזוט המשמש לייצור חשמל בתחנות כוח ולא על ייצור תזקימים קלים, כגון בנזין. כך, סוריה נמצאת במצב פרדוקסלי: למרות שני מפעלי זיקוק גדולים היא מייבאת תזקימי נפט, שמחירים גבוהים יותר מהנפט ומוצריה שהיא מייצאת. הצורך ביבוא נפט ומוצריה ומחיריה הגבוהים לצרכים הפנימיים אילצו את המשטר הסורי לעשות מהלך כלכלי בזבזני, אך נחוץ, שהסתכם בשלושה מיליארד דולר בשנת 2010. כדי לא להקשות על הצרכנים הסורים החליטה הממשלה לסבסד את מחירי הדלק.

למרות זאת, ממשלת סוריה הבינה את חולשתה בנושא הזיקוק ופעלה לשיפור המצב. בדומה למתואר בפרק הקודם, הממשלה מנסה לגייס את המשקיעים הזרים מבלי לוותר על השליטה בנעשה בתחום. בשנת 2008 נחתם חוזה עם חברה סינית בדבר הקמת בית זיקוק נוסף. כשנה לאחר מכן יזמו בסוריה קידום הסכמים עם יזמים כווייתים ועם חברות ממלזיה, מונצואלה ומאיראן. מלחמת האזרחים הנמשכת גם כיום עיכבה מיזמים אלה, ונראה שיארך זמן רב עד שבתי זיקוק חדשים יקומו (אם בכלל) ויתחילו לפעול.

ה.3.ג. מערך ההולכה

מערך צינורות הנפט והגז הוא מקור הכנסה חשוב לממשל הסורי. היו זמנים שהוא הכניס לקופת המדינה סכומים לא פחותים מאשר הנפט עצמו. הממשל הסורי דאג לממש כל אפשרות של רווח, תוך כדי שימוש פוליטי וגאופוליטי במערך זה. היתרון המרכזי של סוריה אינו טמון בהפקת מקורות הנפט והגז המעטים יחסית, אלא במיקום האסטרטגי שלה, המאפשר להוביל דרכה צינורות ובכך לשמש חוליה מקשרת הכרחית. כיום עוברים בשטחה של סוריה כ-2,000 ק"מ של צינורות נפט ויותר מ-3,000 ק"מ צינורות גז (איור 8).

חשיבותה של "החוליה הסורית" הורגשה לאורך ההיסטוריה המודרנית לא רק ברמה המקומית, אלא גם באזורית. שני צינורות שעברו בסוריה הובילו את הנפט העיראקי (מאזור כרכוך) לים התיכון. הראשון הונח ב-1934 והוביל נפט לנמל טריפולי. השני התחיל לפעול ב-1952 – יעדו הסופי היה נמל בניאס. ההכנסות של סוריה מהובלת הנפט לא היו מעטות, אם כי בעקבות סכסוכים כלכליים ופוליטיים הן לא היו קבועות. בשנים 1976–1979 הזרימה הופסקה עקב המחלוקת על גובה ההיטלים. באפריל 1982 הפסיקו שוב הסורים את הזרימה, הפעם כאות תמיכה באיראן, שניהלה מלחמה נגד עיראק. בתמורה זכתה סוריה ב-120,000 חביות נפט ליום שסיפק לה משטר האייתולות. הזרימה מעיראק חודשה בין השנים 2000–2003, והיה בה משום הפרה בוטה של סנקציות שהוטלו על עיראק. הזרימה הופסקה שוב עם כיבוש עיראק בידי ארצות הברית ב-2003. ביוני 2011 התקיימו שיחות בנושא שיפוץ הצינורות וחידוש הובלת הנפט בקנה מידה הרבה יותר רחב, אך עד 2012 לא יצאה התוכנית אל הפועל.

מערך צנרת הנפט של סוריה כולל גם רשת של צינורות לשימוש פנים-מדינתי. רשת זו פרוסה בין שדות הנפט והגז, מובילה אל מסופי הנפט בשלושת נמלי הים בסוריה, וגם מזרימה את הנפט לבתי הזיקוק. עורקי נפט עיקריים ברשת זו הם: הצינור המשמש את מאמץ היצוא הסורי שמחבר בין מזרח המדינה לנמל טרטוס וצינור של נפט מזוקק המחבר בין בתי הזיקוק בחומס לערים מרכזיות – דמשק, חלב ולטקיה. השליטה בצינורות נמצאת בידי חברה ממשלתית. למרות הצנרת הלא מעטה, רוב הנפט בסוריה משונע במשאיות ובמכליות.

איור 10: מסלול "צינור הגז הערבי"

צינור הגז העיקרי, שחשיבותו היא בין-לאומית, נקרא "צינור הגז הערבי" (AGP). דרכו מתבצע יצוא גז טבעי ממצרים לירדן, לסוריה וללבנון. שני קטעי החשובים עוברים בסוריה. המקטע אל רחאב-חומס מתחיל בגבול ירדן-סוריה ומוביל לתחנת החשמל בדיר עלי. המקטע השני עובר דרך דמשק ומתחבר עם תחנת הדחיסה אל ריין שליד חומס. בעיר חומס מתפצל הצינור לשניים. מקטע אחד מגיע לבניאס, והשני חוצה ללבנון ומסתיים בטריפולי (איור 10).

חשיבותו של צינור הגז הערבי העובר בסוריה צפויה לעלות כפליים אם תבוצע הרחבתו. מדובר בצינור שיחבר בין בניאס לקפריסין.

אפשרות נוספת – חיבור עם מערכת הגז העיראקית. האחרונה תוכל לייצא את הגז שלה דרך סוריה לאירופה. המקטע הנוסף, שאין לזלזל בחשיבותו, הוא חיבור של הצינור זה לצינור טורקי שיוביל את הגז לאירופה (נאבוקו). התוכנית האחרונה מורכבת משלושה חלקים. קודם לחבר בין חומס לחאלב, לאחר מכן להמשיך לקליס שבטורקיה, ומשם כבר להתחבר לרשת הטורקית הקיימת (Kinnander 2010).

כאמור לעיל, כל התוכנית הזאת מוטלת בספק כיום. הסיבות לכך הן המלחמה בסוריה, מערכת יחסים גרועה (עד כדי אלימה) בין כל שכנותיה של סוריה לסוריה והפיגועים בצינור הגז הערבי בסיני.

ה.3.ד. משק החשמל בסוריה

סוריה היא דוגמה למדינה במשבר אנרגיה, שמתבטא בצורה בולטת ביותר במחסור בחשמל. יכולות היצור בה מעולם לא הספיקו להדביק את קצב הגידול בצורכי אוכלוסייתה ובאלה של המשק שלה. מכאן אין להסיק כי הממשל לא השקיע בתחום זה. אדרבה, במשך עשרות שנים הוזרמו מיליונים רבים ליצירת תשתיות ולכינון מערכת חשמל ריכוזית ומודרנית (בדגש על ערי הליבה של סוריה). למרבה האירוניה, דווקא השקעות אלו גרמו בסופו של דבר למשבר אנרגיה כולל, מאחר שסוריה קידמה את החשמל ההידרואלקטרי הזול יחסית ולא הביאה בחשבון את העובדה שהשליטה על מקורות המים המניעים את הטורבינות שלה בסכרים שעל נהר הפרת נמצאת אצל שכנתה מצפון – טורקיה. החל משנות השמונים הפסקות חשמל במדינה הפכו לתכופות, ושיא המשבר הגיע בחורף 1990 והתאפיין ב"החשכה" מוחלטת בסוריה: הטורקים עצרו אז את זרימת הפרת כדי למלא את האגם שמאחורי סכר אטאטורק (סופר 2006).

במטרה להציל את מצב משק החשמל השקיעה סוריה בתחנות כוח שעבדו על מזוט. נעשה ניסיון מוצלח לבנות תחנות חדשות המותאמות לשימוש בגז. כיום כ-30% מהחשמל של סוריה מופק מגז טבעי. במקביל צצו יוזמות לפיתוח אנרגיות מתחדשות (רוח ושמס), אך כיום תרומתן זניחה.

הנתונים הסטטיסטיים משנת 2009 הצביעו על כך שסוריה יצאה ממשבר החשמל. לפי הדיווחים היא יצרה באותה שנה יותר מ-40 מיליארד קילוואט/שעה, אך צרכה 28.87 מיליארד בלבד (CIA 2012). הנתון הוא מרשים, אך מטעה. אותם הנתונים מצביעים על היעדר יצוא ויבוא של חשמל. כלומר, סוריה יצרה יותר מאשר הייתה צריכה. ההסבר לסטטיסטיקה זו הופיע בנתוני הבנק העולמי והצביע על בעיית היעילות של מערכת החשמל בסוריה המודרנית. בשל בזבוזי מתח בעקבות הולכה והפצה של חשמל לצרכן הסופי נרשמו בסוריה אבידות חשמל שהסתכמו בכ-12 מיליארד קילוואט/שעה (יותר מ-27% מסך הייצור השנתי). יתרה מזו, יותר מ-25 מיליארד קילוואט יצרו בתחנות הכוח שעבדו על נפט ותזקיין, כלומר במקום לייצא את הנפט ולקבל בעבורו סכומי כסף גדולים נאלצה סוריה להשתמש בו לצורכי הפקת החשמל (The World Bank 2010).

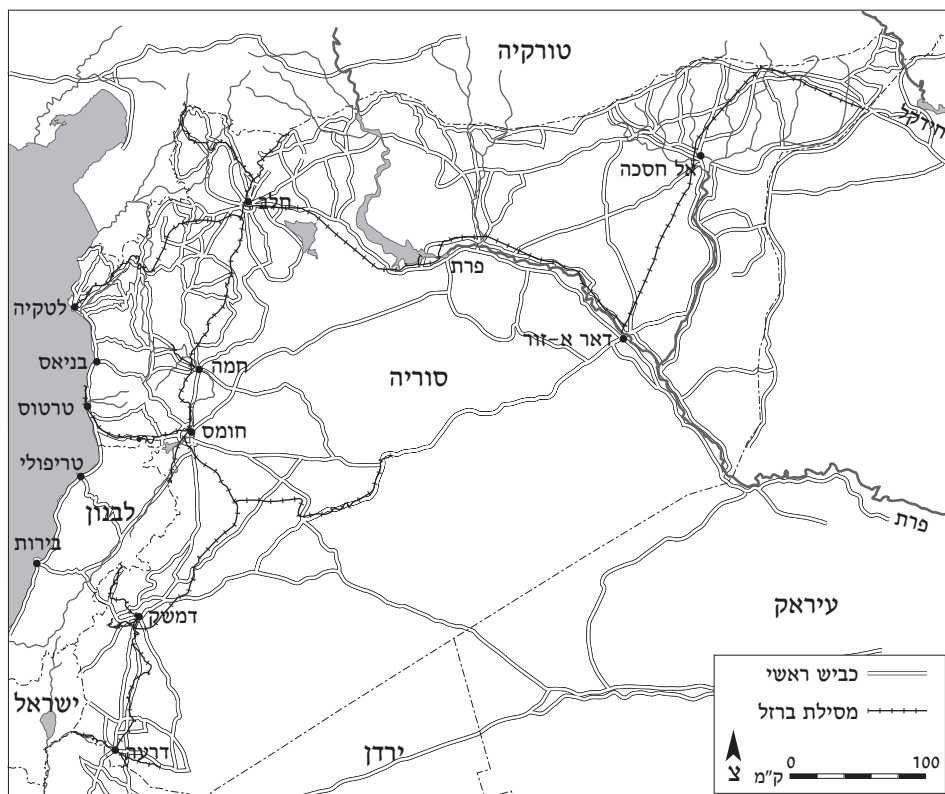
1. תחבורה בסוריה

נושא התחבורה מתאר היטב את מיקומה הגאואסטרטגי של סוריה במזרח התיכון, אך גם חושף את הבעייתיות של היעדר הפיתוח המספיק, דבר המקשה על המשק ויוצר חולשה גאואסטרטגית בולטת. את הבסיס לרשת התחבורה המודרנית של סוריה, בדגש על מסילות הברזל, יצר עוד השלטון העות'מני (המסילה החיג'אזית). המסילה, שעברה בין דמשק למדינה שבסעודיה, הייתה נחוצה כדי לקשר בין הפרובינציות הרחוקות של האימפריה ובעיקר כדי לעקוף את תעלת סואץ שנלקחה מהם על ידי הבריטים. בתקופת המנדט המשיכו את המלאכה הצרפתים, אך סדר העדיפויות שלהם השתנה. הם אמנם לא מנעו קשר באמצעות מסילות ברזל בין סוריה ללבנון, לטורקיה, לעיראק ולירדן, אך דאגו קודם כול לאינטרסים שלהם: נפט, תשתיות לעיבודו הראשוני והובלתו לאירופה. לכן הצרפתים שמו דגש על צינורות והשקיעו רבות בנמלי סוריה, בנו שדות תעופה ואף שיפרו במקצת את רשת הכבישים. הצרפתים גם סללו את הדרכים המקשרות בין ערי הליבה של המדינה, אך רוב הכבישים הזכירו את שבילי העפר ששימשו עוד בימי מסעי הצלב.

מאז קבלת העצמאות השקיע השלטון הסורי בנמלים, בתשתיות הכבישים ובמסילות הברזל. השקעות גדולות בלטו בענף התעופה, בייחוד בשדות התעופה הצבאיים. הבעלות על מסילות הברזל הולאמה על ידי המדינה מחברות פרטיות, שחלקן היו זרות (עיראקיות או טורקיות). כיום יש בסוריה רשת מסילות ברזל עצמאית, שאינה תלויה בארצות אחרות, כפי שהיה עד שנות השבעים של המאה הקודמת (איור 11).

למרות ההישגים הרבים בתחום, מצבה התחבורתי של סוריה ירוד. יחסית לשטחה ולאוכלוסייתה ההולכת וגדלה, ההשקעות בתשתיות התחבורה החדשות ובאחזקתן של אלו הקיימות הן קטנות. כיום עוברים בסוריה כ-2,750 ק"מ של מסילות ברזל, וכ-330 ק"מ מתוכן הן מסילות צרות. מתוך 104 שדות תעופה, רק לרבע יש מסלולי המראה סלולים, שאורכם תואם תקנים בין-לאומיים. מתוך כ-43,400 ק"מ של כבישים בין עירוניים מהירים רק כ-26,000 הם סלולים. אורך הכבישים המהירים הוא כ-900 ק"מ בלבד. קיים חוסר איזון במספר נתיבי התחבורה לכיוונים השונים. ציר ראשי יחיד של תחבורה שכיוונו צפון-דרום מקשר את חלב לדמשק. אל הציר הזה מחוברים כבישים המקשרים את סוריה עם לבנון ועם חוף הים התיכון. רשת הכבישים בכיוון המזרחי היא דלילה, שכן רוב אוכלוסיית סוריה מתרכזת במערב המדינה.

העיר חומס, השוכנת על נהר האורונטס ולא הרחק מנהר אל-כביר, היא צומת תחבורתי שחשיבותו מכרעת. יש בה מרכז מסילות ברזל וצומת דרכים המקשר בין צפון המדינה לדרומה, והחשוב ביותר – בין הים התיכון לפנים המדינה וליד העיר הוקמו מתקני הזיקוק הגדולים של המדינה.

איור 11: מפת צירי תחבורה ראשיים של סוריה, 2012

ז. יחסי סוריה עם שכנותיה הקרובות והרחוקות

סוריה היא מדינה סונית מרכזית בעולם הערבי, ודמשק שימשה בירת האימפריה האומאית הגדולה. לאורך ההיסטוריה שימשה דמשק מרכז רוחני ותרבותי סוני והייתה מוקד חשוב באידאולוגיה הפאן-ערבית. סוריה ראתה את עצמה עליונה אל מול מדינות ערביות אחרות ובעיקר ירדן, לבנון ואף עיראק. מסיבות גאופוליטיות רבות דמשק מוצאת עצמה בהווה דווקא במחנה השיעי, בברית עם איראן ועם חיזבאללה.

לסוריה מערכת יחסים מסובכת עם שכנותיה הקרובות והרחוקות. לאורך ההיסטוריה ועד היום נאלץ המשטר הסורי לתמרן בין האינטרסים של מדינות שכנות, של מעצמות אזוריות ועולמיות. שכנותיה של סוריה באזור ומחוצה לו ידעו לנצל את חולשותיה לטובתן. עם זאת, תוך כדי ניהול יחסיה הבינ-לאומיים ידעה סוריה לנצל היטב את יתרונותיה הגאופוליטיים, ובהם היותה צומת

יבשתי חשוב המקשר בין אסיה, אירופה ואפריקה; הצנרת שעוברת דרכה; נמליה; והיותה "התחנה האחרונה" לעצירת ישראל – הכוח היחיד שימנע את ההתפשטות הצינונית למדינות ערביות נוספות.

1.1. יחסי סוריה-ירדן

סוריה, ודמשק כבירתה נתפסו כמרכז הגאוגרפי וההיסטורי של העולם הערבי. גודלה של סוריה ועוצמתה הכלכלית והצבאית עולות על זו של ירדן הקטנה והחלשה יותר. התפיסה הזאת הכתיבה במידה רבה את מעמד הבכורה של סוריה על פני ירדן. הבדל נוסף בין השניים הוא סוג המשטר: ממלכה יציבה בירדן עומדת מול רפובליקה סורית שסבלה מאי-יציבות, ממהפכי שלטון רבים ומנטיות אימפריאליות לא מוסתרות. לשתי המדינות היו אינטרסים גאופוליטיים מקוטבים ובעלי ברית שונים. אם סוריה העדיפה קשרים הדוקים עם ברית המועצות, הממלכה ההאשמית בחרה להיות ביחסים קרובים יותר עם המחנה המערבי.

בדרך כלל, הֶרְזוּ לפרוץ משבר בין סוריה לירדן היה גורם שלישי (Ryan 2006). בשנת 1970 פלשה סוריה לירדן בנימוק של תמיכה בפלסטינים במסגרת העימותים הפנימיים בירדן. הכוח הסורי נחל מפלה וגורש. אחת הסיבות לכך הייתה היעדר סיוע אווירי על פי החלטת שר ההגנה דאז, ולימים מנהיג סוריה, חפז אל אסד. האיש נמנע מלהכניס לפעולה את חיל האוויר שלו בשל חשש מהתערבות ישראלית ואמריקנית. מאז ועד תחילת שנות האלפיים נמשך חוסר האמון ההדדי בין סוריה לירדן. המשטרים קידמו מדיניות מנוגדת כמעט בכל נושא משמעותי: המלחמה הקרה, מלחמת איראן-עיראק, היחס לישראל ועוד.

עליית הדור החדש של מנהיגי המדינות (בשאר אסד והמלך עבדאללה השני) לא שינו בהרבה את תפיסות העולם המנוגדות, אם כי אווירת החשדנות כוסתה בכינון יחסים כלכליים ודיפלומטיים ידידותיים יותר. הזוכה מהמהלך הזה הייתה ירדן, ולא סוריה, שלא הגיעה להישגים משמעותיים. בשנת 2001 נחתמו הסכמי סחר חופשי בין המדינות וחוזקו הקשרים הכלכליים, אך אלה לא יצרו תלות הדדית ולא קירבו בפועל בין המדינות. על כך השפיעו כמה שינויים מקומיים וגלובליים. בעבר, נמלי סוריה שימשו בעבור ירדן נתיב כמעט בלעדי למעבר סחורות דרך הים התיכון. אך ירדן צמצמה מאוד את הסחר שלה עם אירופה, שעבר באופן טבעי דרך סוריה. בעקבות הסכם השלום עם ישראל נפתחו לפני הממלכה נתיבי טיסה קצרים וזולים יותר לכיוון המערב וכן התאפשר שימוש בנמלי ישראל.

נושא המים היה ועודנו נקודה רגישה ביחסים בין שתי המדינות, משום שרוב מימיה של ירדן מגיעים מכיוון סוריה (הירמוך). מציאות זו העיקה שנים רבות על ביטחונה הלאומי של ירדן, והמחלוקת על מכסות מי הירמוך המגיעים לירדן היו בגדר פוטנציאל איום קבוע. הסכם השלום עם ישראל שיפר

משמעותית את מצב משק המים של הממלכה ההאשמית. בשנת 2001, על רקע הפגנת הידידות בין המדינות, נחתם הסכם להגדלת מכסות המים מהירמוך לירדן. בשנת 2004 נחתם הסכם לתיקון שטחים שהביא להסדרת נושא הגבולות. דבר נוסף שהקל על משק המים הירדני היה סיום בניית סכר אלווחדה (האחדות) על הירמוך, בין ירדן וסוריה. הסדר זה התאפשר רק לאחר הסכם השלום בין ישראל לירדן וסיכום כמויות המים שישראל תנצל ממי הירמוך. דבר זה איפשר חלוקת מים מסודרת יותר ביניהן (סופר 2006).

הידידות המופגנת בין ירדן לישראל בתחילת שנות האלפיים בלטה גם בנושאים גאופוליטיים. התיאום הפוליטי עזר לשתי המדינות לשמור על יציבות אל מול אירועים כגון האינתיפאדה השנייה בישראל ותוצאות אירועי ספטמבר 2001: המאבק האמריקני בטרור העולמי והפלישה לאפגניסטן ולעיראק. לעומת זאת, לאחר רצח ראש ממשלת לבנון רפיק אל-חרירי בשנת 2005 תמכה ירדן באופן פומבי ביציאת סוריה מלבנון.

ה"אביב הערבי" חשף את הפרגמטיות הירדנית ביחסה אל שכנתה הסורית, והוכיח שוב כי סוריה לא רכשה בירדן בעלת ברית נאמנה. לאחר מאמץ מרוכז הצליח מלך ירדן לשמור על יציבות ואף מנע מרחץ דמים אפשרי בין המיעוט הבדווי השולט לבין הרוב הפלסטיני העני, המתוסכל וחסר זכויות. בניגוד לכך, המיעוט העלווי השולט בסוריה לא היסס לפתוח באש. מרבית המדינות הערביות הגיבו בגנות הפעילות האלימה שלא בחלה בהרג המוני ואף משכו את שגריריהן מדמשק. גם קולה של ירדן נשמע במקהלה הזאת, אך בטרם התבהרו העניינים היא לא ביצעה כל אקט מעשי עוין גלוי. אלפי פליטים סורים נקלטו בירדן. מצאו בה מקלט מדיני גם טייסים שערקו מסוריה. אך שירותי הביטחון הירדנים עצרו פעילי אופוזיציה סורית שניסו להעביר אמצעי לחימה דרך הגבול. פעילים אחרים הוזהרו שלא ליזום פעילות אנטי-סורית מתוך שטח ירדן.

ההסבר להתנהגות כה מרוסנת של ירדן קשור באחד הארגונים ממתנגדי המשטר המסורתיים בירדן, האחים המוסלמים. נציגי תנועה זו תפסו את השלטון בכל המדינות שהתחולל בהם "האביב הערבי". בירדן קיים חשש שנפילת משטרו של אסד תביא לעלייתם גם בסוריה, ושבמשרין או בעקפיין תחזק עוד יותר את מעמדם בירדן. ממלכת ירדן מהלכת אפוא על חבל דק ועל כן נוקטת משנה זהירות ביחס לסוריה – יותר מכל מדינה מזרח תיכונית אחרת.

2.2. יחסי סוריה-מדינות חצי האי ערב

במשך שנים רבות לא ראתה סוריה במדינות המפרץ ובראשן ערב הסעודית מדינות בעלות תפקיד משמעותי בזירה הגאואסטרטגית שלה. אמנם, הן קרובות אליה מבחינה גאוגרפית, אך לא כן בהיבט הגאופוליטי והכלכלי. גם מבחינתן, סוריה הייתה גורם שולי בשיח הפוליטי, הכלכלי והדתני. משנות

השישים של המאה הקודמת, רוב מדינות המפרץ היו שקועות בענייני הפנים שלהן, החל מסוגיות שמקורן בדת האיסלאם וכלה בסוגיות גשמיות יותר: שינויים במחירי הנפט והשפעתם על הכנסות מיצוא, בעיות אבטלה בקרב הצעירים, גידול משמעותי במספר העובדים הזרים וכיצוא באלו. המכנה המשותף לכלל מדינות המפרץ היה ונשאר החשש מפני איראן השיעית, מיכולותיה הצבאיות, מהשתלטותה על מצרי הורמוז – הנתיב המרכזי לשינוע הנפט.

מאז בחרה סוריה באיראן כבעלת בריתה האסטרטגית היא נמצאה מול חזית כלכלית וגאופוליטית אחידה של מדינות המפרץ הסוניות, וערב הסעודית בראשן (Berti and Guzansky 2012). העובדה שבדמשק שולט מיעוט המזוהה עם השיעה, ואף רואה בעצמו בסיס תרבותי, דתי והיסטורי של האומה הערבית, העצימה עוד יותר את היריבות. בנוסף לעקבות איראניות, מצאו מדינות חצי האי ערב הוכחות לעוינותה של סוריה כלפי העולם הסוני במעורבות הסורית בלבנון, בעיקר בעמידת סוריה מאחורי רציחתו של בעל הברית הסעודי וראש ממשלת לבנון, חרירי.

סוריה מצדה ראתה במעורבות הסעודית בלבנון פגיעה באינטרסים חיוניים בזירה הביתית שלה, ואף זיהתה את הניסיון להפיל את המשטר העלווי ולהחליפו בזה הסוני. אירוע התקיפה בשנת 2007, שבו הופצץ אתר הגרעין הסורי, הביא להאשמות של סוריה נגד סעודיה ומדינות המפרץ, שכביכול לא הגנו עליה מפני התקיפה הישראלית.

העמדה של מדינות המפרץ כלפי סוריה קיבלה אופי עוין וגלוי במיוחד לאחר אירועי "האביב הערבי". העוינות באה לידי ביטוי בהתקפות דיפלומטיות ותקשורתיות וכנראה גם בסיוע צבאי. את החלק העיקרי במאבק קיבלה על עצמה נסיכות קטא. מדינה קטנה זו, בעלת מדד ההכנסה הגולמית לנפש הגבוה בעולם, מוגנת מאויביה על ידי בסיסים אמריקניים. אי לכך, הנסיכות היא בעלת עמדה גאופוליטית אקטיבית (גוז'נסקי 2012). דבר זה הושג בין היתר בזכות העוצמה והפופולריות הרבה של רשת התקשורת אל ג'זירה שבבעלותה. את העוצמה הדיפלומטית והתקשורתית של קטאר הרגיש המשטר הסורי על בשרו. קטאר הובילה את דיוני הליגה הערבית בדבר האירועים האלימים בסוריה. היא פעלה רבות כדי לסיים את חברותה של סוריה בליגה הערבית, דחפה לבידודו של הנשיא אסד וקראה פומבית לשיגור כוחות צבאיים ערביים על מנת להגן על אזרחי סוריה מפני הפעולות האלימות של המשטר הסורי.¹

1 אין לחשוב, כי מאחורי ההתקפה הדיפלומטית, התקשורתית ואולי בעתיד גם הצבאית על סוריה עומדות רק רצונן של סעודיה וקטאר לסלק את הלא-סונים מהשלטון בסוריה ולהחליש את ההשפעה האיראנית בעולם הערבי. למהלך זה ניתן למצוא גם מניעים אחרים. למשל, כך הן מסיטות את הביקורת מעצמן בדבר חוסר רצונן לבצע שינויים במשטרן. כמו כן, העמדה הזאת מסייעת לשמור על יציבות גם אצל בעלת בריתה – ממלכת ירדן.

3.ז. יחסי סוריה-לבנון

תפיסה היסטורית של דמשק גורסת כי לבנון היא חלק אינטגרלי ובלתי נפרד משטחה של סוריה. סוריה מייחסת לעצמה השפעה בלעדית על המתרחש בלבנון. לבנון משרתת את כלכלת סוריה ומעמידה לרשותה את תשתיותיה ונמליה. גם בנושא המים מנוצלת לבנון היטב על ידי הצד הסורי. במפות סוריות, עד לאחרונה, לא סומן גבול בין-לאומי בין שתי המדינות. סוריה הייתה זו ששיחקה בעתידה הגאופוליטי של לבנון בעזרת שימוש בריבוי קבוצות אתניות ודתיות במדינה זו. ב-1982 היא איפשרה לאיראן לשלוח ללבנון כ-1,500 חיילים ופעילים של משמרות המהפכה כדי להקים את חיזבאללה. מאז משמשת סוריה תחנת מעבר לציוד ונשק הנשלח מאיראן למדינה זו. למעשה, אין מדיניות עצמאית של לבנון בזירה הגאופוליטית. בכל החלטה טקטית או אסטרטגית חייבת לבנון להביא בחשבון את עמדת הפטרונים מדמשק.

פינויו של הצבא הסורי מלבנון לא שינה את התפיסה הסורית ואת הנעשה בלבנון. סוריה המשיכה להחזיק במושכות השלטון בלבנון ולהגן על האינטרסים שלה. היא רק הסוותה את מהלכיה, שנהיו פחות גלויים ויותר מקובלים על דעת הקהל. צבא סוריה פינה את מקומו לשירותי הביטחון של המדינה. הם "טיפלו" בכל אויבי סוריה בלבנון. לאחרונה זכתה מערכת היחסים בין המדינות בשינוי קוסמטי קל. אם בעבר לא התיר המשטר הסורי לפתוח שגרירויות בשתי הבריות, הרי באוקטובר 2008 דמשק שינתה את דעתה: נשיא סוריה חתם על צו הקובע כינון יחסים דיפלומטיים בין סוריה ללבנון, רמז על יחסי הברית בין שתי המדינות.

מכאן אין להסיק כי ללא סוריה תקרוס לבנון. לא מדובר בבעלת ברית נאמנה של סוריה בעת מלחמה. בפועל, סוריה היא זו שתלויה בלבנון ולא להפך (Colombo 2011). התרופפות השלטון הסורי בבית תבוא לידי ביטוי גם במצב בלבנון. אחרי שתחדל החסות הסורית בה, תימצא סוריה תלויה בשכנתה ממערב במגוון רב של תחומים. לכן, היא תעשה כל מאמץ לא להתרחק מלבנון יתר על המידה.

4.ז. יחסי סוריה-עיראק

בין סוריה לעיראק קיים קשר גאוגרפי רציף, יש שורשים היסטוריים ארוכים, אינטרסים כלכליים משותפים ואף דמיון פוליטי רב בין שתי מפלגות הבעת' – מהאחת צמחה שושלת אסד ומן האחרת עלה לשלטון סאדאם חוסיין. למרות הדמיון נמצאו שתי המדינות הללו במאבק מתמיד ביניהן, הן בנושא ההגמוניה במזרח התיכון, הן בעניינים גלובליים פחות: המים שהן חולקות, הסכמים כלכליים, תנועת אוכלוסין, מיעוטים ועוד (Hokayem 2012). הנושאים האחרונים ולא העליונות בעולם

הערבי הם עד היום הציר שסביבו נעה מערכת היחסים בין שתי המדינות. בכל הנושאים הללו מצבה של סוריה מצטייר כבעייתי ונחות יותר מזה של עיראק.

בנושא המים תלויות עיראק וסוריה גם יחד ברצונה הטוב של טורקיה. אך גם בין סוריה לעיראק מתנהלת מלחמה ארוכת שנים – בשאלת מי הפרת. בנושא זה נמצאת סוריה במצב הפגיע ביותר: בין הפטיש הטורקי לסדן העיראקי. אין ביכולתה לשלוט בכל המים העוברים דרכה, והיא זו שתואשם באיכות המים הירודה ובספיקה ההולכת וקטנת המגיעה לעיראק.

מאז תקופת המנדט והפסקת השימוש בצינור הנפט שעבר בישראל, היו הצינורות העוברים דרך סוריה העורק העיקרי ליצוא הנפט של עיראק לכיוון הים התיכון. סוריה ידעה לנצל זאת, ואם חסמה את זרימת הנפט מטעמים גאופוליטיים, תמיד קיבלה בעבור זה פיצויים נכבדים. המסחר בנפט העיראקי ודמי המעבר שימשו במשך שנים רבות סעיף הכנסות נכבד לכלכלתה של סוריה. למרות העיצומים שהוטלו על עיראק, חשיבותו של הנפט העיראקי היא עליונה גם כיום, מה גם שמצבה הכלכלי של סוריה אינו מבשר טובות. החל משנת 2006 מתקיימים בין שתי המדינות יחסים דיפלומטיים מלאים. מלבד הסכמים רבים בנושא שיתוף פעולה הדדי בתחום צבאי, מודיעיני ומאבק בפלילים, שנחתמו בעקבות זאת, תלתה סוריה תקוות רבות בחידוש הזרימה של הנפט העיראקי בצינור כירכוך-בניאס. ההסכם אמור היה להביא לסוריה כ-1.5 מיליארד דולר מדי שנה. תקוות נוספות, הקשורות ברצונה הטוב של בגדאד, תלתה סוריה בשדה הגז שלה בדיר א-זור. את הגז המופק בו רצתה סוריה לייצא לאירופה יחד עם הגז העיראקי בצינור העובר דרכה. עתידם של שני הפרויקטים תלוי ברצונה של עיראק, אך לפחות עד סוף שנת 2012 לא הייתה כל פריצת דרך.

בסוריה מצאו מקלט יותר ממיליון פליטים מעיראק (ב-2008 מספרם הרשמי עמד על 1.3 מיליון, אך המספר הבלתי רשמי גדול בהרבה). רובם ברחו ממולדתם בעקבות מרחץ דמים שהתחיל במדינה לאחר הפלתו של סאדאם חוסיין. הם מרוכזים סביב הערים הגדולות, בעיקר בחלב ובדמשק. הרכבם האתני מזכיר את זה של אוכלוסיית סוריה: 75% ערבים סונים, השיעים מהווים כ-15% ועוד כ-10% הם נוצרים. המשטר העלווי לא ראה את האוכלוסייה הזרה בעין יפה. בין שורותיהם של הפליטים הסתתרו אויבי משטר העיראקי והסורי גם יחד. למרות הקירבה האתנית הוביל מספר כה רב של מהגרים לחוסר שביעות רצון של האוכלוסייה הסורית המקומית. בסוריה האשימו את הפליטים בגרימת גל התייקרויות (מחירי הדיור והמזון) ובאלימות גואה. בקרב הסורים קיים חשש שעיראק לא תעשה דבר כדי להחזיר את אזרחיה הביתה, כך שהפליטים יישארו בשטח סוריה ויעיקו עוד יותר על מצב הפוליטי והכלכלי. ואכן, עיראק חוששת מפליטים אלה, שכן קבוצות קיצוניות שמצאו מקלט בסוריה יכולות לאיים על הסדר העיראקי, השברירי ממילא. בכל מקרה, קהילה עיראקית גדולה בסוריה היא כלי השפעה פוליטי וכלכלי על המשטר הסורי.

בשטחה של סוריה מתגוררים כשני מיליון כורדים. לאורך המאה ה-20 דרש העם הכורדי את הזכות לממש את ההגדרה העצמית שלו בשטחן של דרום מזרח טורקיה, צפון מזרח סוריה, צפון עיראק ואף חלקה של מערב איראן. אולם, קבוצת אוכלוסייה זו דוכאה על ידי המשטר הסורי. המשטר ניהל משחק גאופוליטי לכאורה הגיוני: הוא תמך בבדלנות הכורדית בטורקיה ובעיראק. במקביל מירר את חיי הכורדים המקומיים ולא מנע מהם לעזוב את סוריה. אמנם, אלפי כורדים עזבו את סוריה אל כורדיסטן העצמאית שבצפון עיראק, אך רובם עדיין חיים בסוריה. יחסם כלפי המשטר וכלפי כלל הסורים הסונים בולט בחוסר נאמנות ובחשדנות. מאחר שבעיראק זכתה קבוצה זו להישגים פוליטיים בולטים, עשויים הכורדים, בסיוע אחיהם שבעיראק, לקבל אוטונומיה גם בסוריה.

5.ז. יחסי סוריה-טורקיה

לאורך ההיסטוריה של מזרח התיכון היו דמשק ואיסטנבול מרכזים דתיים ופוליטיים מתחרים, אך מחלוקות עיקריות בין שתי המדינות לא נבעו מהבדלים אתניים או דתיים, אלא מדרישות טריטוריאליות, ממאבק על משאבים טבעיים, מאינטרסים כלכליים ומהשתייכות למחנות גאופוליטיים מנוגדים. למרות הכנסת אלמנט פאן-טורקי ברטוריקה של אנקרה, שהתחיל להישמע מאז עליית האיסלאם בטורקיה, עומדים הנושאים הללו בבסיס היחסים בין שתי המדינות. היחסים הללו התאפיינו בהדגשת עליונותה של טורקיה על סוריה, ובדרך כלל אף בנימה של זלזול מצדה כלפי שכנתה מדרום.

הסכסוך הטריטוריאלי על חבל הטאי (או בשמו הערבי אלכסנדרטה או איסכנדרון) מדגים זאת היטב. הטאי היה שייך לסוריה המנדטורית עד אמצע שנות השלושים של המאה ה-20, אך רוב תושביו היו ממוצא טורקי ודיברו טורקית. במחצית השנייה של שנות השלושים קבע חבר הלאומים מעמד מיוחד לחבל זה. למרות זאת, טורקיה השתלטה על האזור כולו ולא התחשבה בהתנגדותה של סוריה גם אחרי שזו קיבלה את עצמאותה.

המלחמה הקרה חיזקה רבות את מעמדה הבין-לאומי של טורקיה, מאחר שהיא בחרה ב"צד הנכון", היינו בארצות הברית. מנגד, סוריה הפכה לבת חסותה של ברית המועצות. טורקיה ניהלה את ענייניה בכל הקשור לפיתוחה הפנימי מבלי להתחשב בשכנתה מהמחנה האחר. הנושא שהפך את סוריה לבת חסדיה של טורקיה היה שליטתה במי הפרת והחידקל. מאז שנות השבעים התחילה טורקיה לנצל באופן מרבי את משאבי המים שלה, ובכך השתלטה מבחינה האסטרטגית על כל תוכניות הפיתוח שתלתה סוריה בשימוש במי הפרת.

הדרך היחידה של סוריה להשפיע על טורקיה הייתה בנושא הכורדים. החל משנות השמונים היא תמכה בארגון המחתרת הכורדית PKK (Kurdish Workers Party). הוא הוקם ב-1987 בבקעא

שבלבנון, שהייתה אז בשליטת סוריה. בהקמת הארגון, במימונו ובאימון לוחמיו לקחה חלק חשוב ברית המועצות. מטרתה הייתה ברורה – לפגוע בבעלת הברית העיקרית של ארצות הברית באזור. מנהיג ה-PKK התגורר בדמשק, משם ניהל תעמולה וגם מלחמה אלימה נגד טורקיה. חבריו הצליחו להסב נזקים לא מעטים לצבא טורקיה ואף פגעו במטרות תשתית אזרחיות. ארגון ה-PKK הוכרז על ידי טורקיה כארגון טרור והיא יצאה למלחמת חורמה נגדו.

עם קריסתה של ברית המועצות התחילה טורקיה לשחק תפקיד משמעותי יותר באגן הים השחור ובקרבת העמים הטורקיים ברפובליקות ברית המועצות לשעבר. גם התיאבון הגאופוליטי בכיוון הדרומי, מדינות העולם הערבי, התעורר אצלה. בעשור האחרון נראה כי טורקיה רוצה לחזור לימי האימפריה העות'מנית. היא עושה הכול כדי להיראות כמעצמה אזורית, בעלת אינטרסים מגוונים הניזונים בחלקם מחזונות אימפריאליים היסטוריים. אלא שבניגוד לאימפריה של העבר, הדוקטרינה הגאופוליטית הטורקית החדשה אינה מתמקדת בכיבושים בפועל, אלא בדומיננטיות כלכלית ובדיפלומטיה מתוחכמת שמפגינה את רצונה הטוב של אנקרה. שני הכלים הללו היו אמורים לקדם את ההגמוניה הטורקית גם בקרב מדינות ערב. לסוריה החלשה והתלויה יש תפקיד חשוב במדיניות טורקית חדשה זו (Aras 2012).

לקראת סוף שנות התשעים של המאה הקודמת החלו היחסים בין שתי המדינות להתחמם. הסכם אדנה (Adana) משנת 1998 הבטיח לסוריה מכסה קבועה של מי הפרת. בתמורה התחייבה דמשק לסלק את ה-PKK ואת מנהיגה. בעיית חבל הטאי נפתרה ב-2004. במסגרת הסכם הסחר החופשי, שעליו חתמו שתי המדינות, הכירה סוריה בריבונות טורקיה על החבל, ובתמורה קיבלה הטבות כלכליות לא מעטות. אך הרווח היה הדדי: טורקיה הצליחה למכור דרך סוריה מוצרים רבים למדינות המפרץ. התרחקות טורקיה מישראל שיפרה את היחסים עוד יותר. שתי המדינות קיימו פגישות תיאום ביטחוניות ותרגילי צבא משותפים. האידיליה נמשכה עד לפרוץ אירועי האביב הערבי.

התמיכה במרחץ הדמים שעשה המשטר הסורי במתנגדיו לא הייתה משרתת את יחסי הציבור הטורקיים, לא בבית ולא בזירה הבין-לאומית (Öniş 2012). אך בעקבות גינויה של סוריה עלולים היו להיפגע קשריה הכלכליים עם המגוננות העיקריות על סוריה – רוסיה ואיראן. ההתקוממות בסוריה לא הייתה מניע שבכוחו להרוס את הישגי טורקיה. לכן, לאחר כמה וכמה זיגזגים דיפלומטיים בחרה טורקיה לוותר על התמיכה בעלאווים, אך לשמור על הנכסים שלה בסוריה. אנקרה איפשרה מקלט למנהיגי האופוזיציה הסורית, ולא מנעה מ"הצבא הסורי החופשי" לפרוס את מפקדותיו בשטחה. היא אירחה כנסים של האופוזיציה הסורית, חסמה העברת הנשק דרכה, וסיפקה מחסה בשטחה לעשרות אלפי פליטים סורים. צבא טורקיה אינו מתערב בפועל בנעשה (בינתיים). מבחינת

טורקיה, מלחמה נגד צבא סוריה אינה כדאית וחסרת תועלת גאופוליטית כלשהי. שונה היה הדבר, אם מאחורי טורקיה היו עומדות ארצות הברית וכל ברית נאט"ו.

בתוך חודשים ספורים, בעקבות מלחמת אזרחים בסוריה והשלכותיה, חזרו היחסים בין טורקיה למשטר הסורי לתקופה של טרם הסכם אדנה. דמשק ביטלה את הסכם הסחר החופשי בין שתי המדינות ועצרה כל שיתוף פעולה מודיעיני וצבאי. שוב חזרה סוריה בתמיכתה ביריבה הוותיק של טורקיה, ה-PKK, ואף לא היססה לתקוף ולהפיל מטוס טורקי שחדר למרחב האווירי שלה.

6.2. יחסי סוריה-איראן

הקשר האסטרטגי בין סוריה לאיראן התחיל ב-1979. סוריה הייתה בין הראשונות שהכירה במשטר האייתולות. הזהות העלווית של ההנהגה הסורית תרמה את חלקה להידוק היחסים עם איראן השיעית, אך מעבר להיבט הדתי היה לשיתוף פעולה זה אינטרסים כלכליים וצבאיים רבים (מעוז 2011). במלחמה שפרצה בין עיראק לאיראן ב-1980 נרתמה סוריה לסייע לאיראן והייתה לחוליה חשובה בגשר האווירי להעברת נשק וציוד מלחמתי מברית המועצות לאיראן. מלחמת לבנון הראשונה הייתה אירוע נוסף שחיזק את הברית בין הרפובליקה האיסלאמית של איראן לבין זאת הערבית הסוציאליסטית של סוריה. היחסים שהתהדקו במהלך המלחמות הביאו לחתימת הסכם אסטרטגי לשיתוף פעולה בין שתי המדינות. במסגרתו, בין היתר, התחייבה איראן לספק לסוריה נפט במחירים מוזלים. סוריה מצדה נתנה לאיראן דריסת רגל בלבנון ואיפשרה את הקמתו של ארגון החיזבאללה (גמבש, ביסטוב וסופר 2008).

שלל המאורעות הגאופוליטיים האזוריים שהתרחשו בתחילת שנות האלפיים חיזקו משמעותית את הברית (Karmon 2008). נסיגת צה"ל מדרום לבנון בשנת 2000 העלתה באופן מובהק את כוחו של חיזבאללה. עוצמתו של הארגון נבנתה מגיבוי חסר תקדים של סוריה ואיראן. יחסי סוריה-איראן התהדקו עוד יותר בעקבות הפלישה האמריקאית לעיראק ב-2003. סדאם חוסיין, האויב המשותף, חוסל. העוצמה האזורית של עיראק, שהגבילה את איראן ואת סוריה יחדיו, התפוגגה גם כן. נוצר אינטרס משותף הגיוני: למנוע הופעתה מחדש של עיראק חזקה ומאוחדת. השתלטות החמאס על רצועת עזה ב-2006 ומלחמת לבנון השנייה שפרצה באותה השנה סיפקו הוכחות, אמנם מוגבלות, להצלחות הטקטיות ואף האסטרטגיות של הברית.

ביחסי סוריה-איראן ניתן לזהות בבירור תלות הדדית. המשטר הסורי זקוק לאיראן לא פחות מאשר איראן זקוקה לסוריה לצדה. כיום ההשקעות האיראניות נמצאות בסכנה. בטהראן מבינים כי הפלתו של המשטר הסורי משמעותו רווח גאופוליטי ליריבותיה: ישראל, ערב הסעודית ולארצות הברית

העומדת מאחוריהן. אך לכישלון זה קיים גם מחיר גשמי כבד – איבוד כל הנכסים שצברה איראן באזור במשך עשרות השנים (גוז'נסקי 2010).

אירועי האביב הערבי הוכיחו, כי איראן היא בעלת בריתה היחידה של המשטר הסורי. בעלת ברית זו הפגינה את נוכחותה במלחמה בפועל באויביה של סוריה העלוויסטית. במישור הצבאי סיפקה טהראן לדמשק סיוע נדיב ואיכותי באמל"ח. הוא כלל בין היתר: רובי צלפים, אמצעים לפיזור הפגנות וציוד אלקטרוני מתקדם. מבחינה דיפלומטית התגייסה איראן "לשכנע" את העולם בדבר חוסר היעילות של סנקציות על סוריה והיעדר הנחיצות של התערבות צבאית בנעשה בשטחה.

לא רק סיוע צבאי ודיפלומטי איראני מצילים בינתיים את דמשק. במשך כעשור דואגת איראן לחזק את כלכלתה של סוריה, מנסה להוציאה ממשבר מערכתני עמוק. איראן שולחת לסוריה מענקי נפט נדיבים, עומדת מאחורי עשרות הסכמים בילטרליים ואף כאלה המערבים צד שלישי, בתחום האנרגיה. נחתמו הסכמים על הקמת חברות סחר ותעשייה משותפות באמצעות השקעות הדדיות. במסגרת הסיוע הכלכלי נרתמה איראן לעקוף את הסנקציות שהוטלו על סוריה. כך למשל, נשלחה ספינה איראנית לרכוש נפט גולמי מסוריה בהיקף של 586,000 טונות. כל הנפט הזה יועד לשווקים אירופיים, והסנקציות שהטילו מדינות אירופה על סוריה, לפחות חד-פעמית, לא הניבו פרי.

אבל, בסתיו 2012 הצטיירה תמונה שונה. על איראן הוטלו סנקציות כואבות מצד כל מדינות המערב וכלכלתה נמצאת במשבר הולך ומחריף. במציאות כזאת קשה לה לסייע לידידתה הסורית. הסיוע מגיע אפוא במצב כזה מעוד ידידה ותיקה, הלוא היא רוסיה – העושה מאמצים רבים להחזיק את השלטון הסורי חי ונושם, גם אם באמצעים מלאכותיים.

7.7. יחסי סוריה-רוסיה

הסובייטים השקיעו בכלכלתה של סוריה ובצבאה הון רב, סייעו בכוח אדם, בתכנון ובבניית תשתיות ותעשיות, ביבוא רב במחירים נמוכים, בחינוך של סטודנטים סורים, בערבויות פיננסיות, בהספקת נשק ועוד. בתמורה הם קיבלו בעלת ברית לא אמינה במיוחד, שאמנם הייתה מוכנה להילחם מול שלוחות של ארצות הברית האימפריאליסטית באזור (בדגש על ישראל), אך עשתה זאת ללא הצלחה.

עם היחלשותה הכלכלית של ברית המועצות מסוף שנות שמונים ואחרי קריסתה ב-1991 נפסקה התמיכה הכלכלית הגלויה, אך הסיוע הצבאי והדיפלומטי נמשך. רוסיה המשיכה לספק לסוריה נשק, ולא פעם השתמשה בזכות הווטו שלה במועצת הביטחון של האומות המאוחדות כדי להגן על בת-חסותה. בה בעת היא מחקה את חובותיה של סוריה – הרי ממילא לא הייתה דרך לפדותם. החל מעליית הנשיא ולדימיר פוטין לשלטון במוסקבה שינתה רוסיה את יחסה לסוריה. היא אמנם מחקה

את החובות הישנים, אך דרשה לשלם עבור הספקת נשק חדש. כך היא קיבלה כמה נתחים רווחיים בשוק הגז הסורי. אך החשוב מכול – היא הצליחה לממש חלום רוסי בן מאות שנים, והוא הקמת בסיס לצי הצבאי הרוסי לחופו של הים התיכון. בסיס זה הוקם בטרטוס שבסוריה (Troyansky 2012).

הנמל הרוסי בטרטוס הולך ומתרחב. כיום הוא בסיס הצי היחיד של רוסיה הנמצא מחוץ לגבולות המדינה. מיקומו האסטרטגי הוא בעיני מוסקבה תשובה הולמת ל"איומים של ברית נאט"ו". לפי התפיסה הרווחת ברוסיה, הצי הרוסי העוגן בטרטוס יהיה גורם מרתיע לצי אמריקאי בים התיכון ויבלום בחלקו את המאמץ ההתקפי של שתיים משכנותיה של סוריה: ישראל וטורקיה.

אין ספק כי ההשקעות הרבות של רוסיה בטרטוס יזכו להגנה הולמת, אך כלל לא בטוח שרוסיה תיקח חלק בעימות הפנימי בסוריה, העלול לאיים על נכסיה. גישה פרגמטית רוסית תשלים כנראה עם כל משטר שישלוט בסוריה, כל עוד לא יפגע בנוכחות הרוסית באזור.

8.2. יחסי סוריה-ישראל

בבסיס היחסים בין שתי המדינות, להוציא את רצונה ההיסטורי של דמשק למחוק את "הישות הציונית" מהמפה, עומדים כמה נושאים. בצד דרישות טריטוריאליזם של סוריה (רמת הגולן וחלק מהאזורים המפורזים), קיימת סוגיית חלוקת המים בין שתי המדינות. מדובר במקורות המים בגולן, שהם חלק מאגן הירדן, ובשאלת השימוש במימי הכנרת. גם סוגיית הפליטים הפלסטינים הנמצאים בשטחה של סוריה נמצאת כמובן במחלוקת בין שתי המדינות.

כל הנושאים שתוארו לעיל הם אמנם מטרד לביטחונה הלאומי של ישראל, אך סוריה היא זו שסובלת ממחסור במים, שיש לה בעיות עם פליטים פלסטינים, שמשקיעה הון ב"גיס חמישי" ברמת הגולן והיא זו שתאבד יותר בסכסוך אלים נוסף עם ישראל. מאזן איום זה לא מונע מסוריה להשתמש בצד שלישי כדי להפעיל לחץ על ישראל ולהשיג את מבוקשה. דרך סוריה עובר סיוע איראני לחיזבאללה ולחמאס (גוז'נסקי 2010). אין ספק שנפילה אפשרית של המשטר הסורי הנוכחי תשנה בצורה דרמטית את המציאות הגאופוליטית בינה לישראל, אך כלל לא בטוח כי תהיה זו מציאות טובה יותר לישראל מעבר. כיום ניתן להצביע על ארבעה תרחישים אפשריים ביחסי סוריה-ישראל.

לפי התרחיש הראשון, בשאר אסד שורד את המהומות ושלטונו נמשך עוד שנים רבות. במקרה זה הוא יהיה מחויב להשקיע את מרב המאמצים בחיזוק משטרו ובהגברת הלגיטימציה שלו בעולם. ככל הנראה, סוריה לא תיכנס לעימות עם ישראל. אפילו ניתן לצפות שיופחת הסיוע שמוענק

לחיזבאללה בלבנון. תרחיש זה לא ישנה את ההנחות הבסיסיות של ישראל לגבי סוריה, אבל משמעותו סיכוי רב יותר להמשך רגיעה לאורך הגבול הישראלי-סורי.

התרחיש השני (וגם שני הבאים) יוצא מנקודת הנחה כי משטרו של אסד ייפול. המשטר הריכוזי יתמוטט, סוריה תימצא בתקופה ארוכה של חוסר יציבות ושל מאבקים פנימיים. חוסר היציבות יחליש אותה, אך יוכל לחזק את הכוחות הקיצוניים במדינה, הן השיעים הן הסונים. תיתכן אף התחזקות ההשפעה האיראנית. מכאן יגדלו הסיכויים לתקריות גבול ולפרובוקציות נגד ישראל מידי קבוצות שונות. בתרחיש זה האיום הצבאי מצד סוריה לא גדל למעשה (ועשוי אף לרדת), אולם הגבול המשותף יהיה פחות "רגוע".

התרחיש השלישי יוצא מנקודת הנחה שמשטר סוני יחליף את זה העלווי, אך ישמור על שלמותה הטריטוריאלית של המדינה ולא יהיה פחות מרכזי. משטר כזה עלול לאבד חלק מתמיכת איראן, אך הוא יכול לאמץ גישה אגרסיבית יותר כלפי ישראל. זו עלולה להתבטא בניסיון להחזיר את רמת הגולן בכוח. סוריה תוכל להקשות על הפעילות החופשית של ישראל בגבולה הצפוני.

התרחיש הרביעי מנבא לסוריה משטר דמוקרטי יציב פחות או יותר, שגישתו פרו-מערבית. מהלך כזה יהיה בגדר "חדשות רעות" לאיראן ולחיזבאללה, אבל הוא אינו בהכרח קריאה ונכונות לחתימה על הסכם שלום עם ישראל. תרחיש כזה יעודד גורמים בין-לאומיים שונים ללחוץ על ישראל וגם על המשטר החדש לנהל משא ומתן על הסכם שלום.

ה. סיכום

ניתוח מצבה הגאואסטרטגי של סוריה מוביל למסקנות חד-משמעיות. חסרים בה מים, חשמל ומזון. גם מצב מאגרי הנפט, שמידלדלים מאז שנות השמונים, פוגע בכלכלתה. שינויי אקלים, חוסר היציבות החברתית, הפנימית והאזורית, בעיות ההגירה הפנימית ועוד מביאים לכך שאת מצבה הכלכלי, החברתי והגאופוליטי של סוריה מאפיינים תלות במדינות אחרות וחולשה. חולשה זו היא תוצאה של מדיניות בת עשרות שנים של התעלמות מסוגיות דמוגרפיות וכלכליות, ויש להניח שהיא לא תחלוף מהה.

עם זאת, אין להספיד היום את סוריה. גם אין לזלזל בכוחה הצבאי. אמנם המדינה הסורית על רוב מערכתיה הולכת ומתפוררת, סוריה נמצאת במערכת יחסים מסובכים עם שכנותיה ורובצת בבויק של מהומות אזרחיות, אך התהליך האלים שהיא עוברת כיום יכול להימשך זמן רב. נשאלת השאלה, מהן הסוגיות שלהן חשיבות יתרה עבור ישראל ועבור המזרח התיכון כולו. סוגיות אלו נדונות בנספח 1.

שאלות בעלות חשיבות גאואסטרטגית אינן ברוח "מה יקרה אחרי שמשטר העלווים ייפול?" (ברטי 2012), אלא: האם השלטון בסוריה יישאר ריכוזי? האם יתפוס הרוב הסוני את המושכות?² האם סוריה תתפרק בהתאם לקבוצות אתניות, דתיות ועדתיות שונות? אלה אינם תרחישים אופטימיים. שלטון של מיעוט על רוב במדינה כלשהי מוביל בדרך כלל לשפיכות דמים, למלחמת אזרחים ולסגירת חשבונות בעקבות משקעים של עשרות ואף מאות שנים. המלחמה הפנימית יכולה להקרין גם על שכנותיה של המדינה, שאולי ירצו לקחת לעצמן נתח ממשאביה ומשטחה.

בכל מקרה, בכל הנוגע לסוריה, נראה ש"האביב הערבי" הוא חורף קודר. על ישראל הממוקמת במרכז הגאוגרפי של האירועים, להיות ערה יותר מאי פעם לנעשה סביבה.

---

2 מה שכן אפשר לשער הוא, שבמלחמה הקרה בין סעודיה לאיראן על ההגמוניה בעולם המוסלמי חלקה של סוריה הפוסט-עלוויסטית יהיה כנראה לצדה של ריאד.

נספח 1: מה עומד על סדר היום בין ישראל לסוריה (כשיחודש, אם יחודש, המשא ומתן)

על דעת עורכי החוברת בלבד

את הבעיות האמיתיות בין ישראל לסוריה, עם קצת רצון טוב, אפשר לסכם ביממה אחת בלבד. למעשה אין שום בעיה עקרונית קשה המפרידה בין שתי המדינות. לא בעיה דמוגרפית, לא כלכלית, לא סכסוך על אתרים קדושים ולא כל בעיה אחרת המקשה על פתרון של שלום בין שתי המדינות. להלן נמנה את המחלוקות והדרך לפתרון (נעסוק רק בסוגיות הגאופוליטיות שהן בעצם לב הבעיה):

מהן המחלוקות בין ישראל לסוריה?

1. יש להסדיר את קו הגבול בין שתי המדינות.
2. אחרי הסכמה על תוואי הגבול (כבר בסוגיה זו נוגעים בהסדרים ביטחוניים במידה רבה), יהיה צורך להביא להפרדת הצבאות במרחב כדי למנוע חיכוך ואפילו מחשבות על חידוש איבה. ישראל תימצא בנחיתות טופוגרפית קשה במקרה של נסיגה ולא תוכל בעתיד לחזור ולכבוש את הרמה (על פי מודל 1967), גם אם סוריה תפר הפרה בוטה את ההסכם. לכן, בהסכם צריכה להיות התייחסות גם לנושא בריתות צבאיות ואחרות המותרות בין סוריה למדינות אחרות במרחב.
3. יש להסדיר את סוגיית המים הזורמים סמוך לרמת הגולן וברמה עצמה. בין היתר, יש להבטיח את איכות מימי הכנרת במקרה של נסיגה מרמת הגולן.
4. עתיד יישובי רמת הגולן הוא נושא גורלי בכל פתרון אפשרי, ויש פתרונות יצירתיים רבים.
5. כדי להבטיח שלום אמת יש ליצור ולהדק קשרים כלכליים ואחרים, כמו קשרי מסחר, תיירות, תעופה, גשר יבשתי בין מדינות, פארקים משותפים באזורי הגבול, אזורי תעשייה משותפים ומיזמים אחרים.
6. פתרון הבעיות בין לבנון וישראל חייב להיות חלק מהסדר שלום, בשל הקשר הגאוגרפי-כלכלי-חברתי-היסטורי המיוחד בין סוריה ללבנון.

ניסיון לפתרונות:

1. קווי הגבול - חלופות

החלופה הראשונה - לחזור לקווים הבין-לאומיים שסוכמו בין בריטניה לצרפת בראשית שנות העשרים, המכונים הגבול הבין-לאומי.

החלופה השנייה – (שסוריה מתעקשת עליה) – לחזור לקווי ערב מלחמת ששת הימים ולחדש את האזורים המפורזים. חלופה זו יש לדחות על הסף, כי אם מכירים בגבולות שנקבעו בפעולות מלחמה, מדוע לא להכיר.

בחלופה השלישית – הכרה בגבול הכיבוש הישראלי ב-10.6.67, דהיינו הגבול העכשווי!

החלופה הרביעית – פשרה או החכרת השטח לישראל לכמה עשרות שנים (מודל הערבה בהסכם השלום הישראלי-ירדני).

על פי הניסיון של ישראל במשא ומתן בינה למצרים ולירדן, עולה החשש שתיבחר החלופה הראשונה, דהיינו חזרה לגבול הבין-לאומי, עם החכרת הרמה או בלעדיה. את סוגיית "עשרת המטרים" בחופי צפון-מזרח הכנרת אפשר לפתור בדרך המקורית הבאה: ייסלל כביש ישראלי לאורך תוואי זה, חלקו על היבשה וחלקו על עמודים בתוך המים. בכל מקרה, הכביש מעין-גב לאזור שפך הירדן ימשיך לשרת את תושבי ישראל, ורכב ישראלי יוכל להקיף את הכנרת כמו בהווה. כביש זה יהיה הגבול וישרת את ישראל בדיוק כמו כביש 6 צמוד לחומה העוברת סמוך לקלקיליה ולטול כרם. על מנת למנוע אי-הבנות בעתיד בכל הנוגע לתוואי הגבול מצפון לכנרת הנמצא ממזרח לירדן, ייסלל כביש רחב לכל אורך התוואי עד לתל-עזז (תל עזזיאת). כביש כזה ייסלל גם באזור חמת גדר (אל חמה) והמצוק. מכיוון שמדובר באזורים יפים, דרכים אלה ייסללו בהקפדת-יתר כדי לשמור על האזור בלתי פגיע במידת האפשר מסיבות סביבתיות-נופיות.

2. הסדרי ביטחון

המודל של סיני חייב להנחות את הנושאים ונותנים בצפון. כל רמת הגולן תפורז (אם לא תוחכר) והצבאות יורחקו זה מזה ככל האפשר. בתווך ימצאו כוחות אמריקניים להבטחת פירוז מלא ל-25 השנים הקרובות. את רמת הגולן אפשר להפוך לפארק שלום בין-לאומי ובו אתרי סקי, ארכאולוגיה וטבע ייחודיים.

כמובן, יש להבטיח הסדרים כדי לוודא פירוז, נטרול ופיקוח על היקף הצבא הסורי וציוודו. יש למנוע מצבא סורי להתרכז עם כוחו דווקא מול ישראל כמו שעושה צבא מצרים מאז הסכם השלום עמה, וכמובן ייאסר על סוריה לכרות בריתות צבאיות עם מדינות אחרות.

3. סוגיית המים

ברמת הגולן ובסביבתה יש מקורות מים חשובים ביותר של ישראל – כמעט שלישי מפוטנציאל המים השפירים. מדובר בבניאס הנמצא כ-800 מ' מן הגבול בתוככי רמת הגולן, מעיין הדן שניזון ממקורות תת-קרקעיים הבאים מהחרמון הסורי-לבנוני, והחצבני הזורם תחילה בלבנון אך בעג'ר

נכנס לסוריה(!) כדי ארבעה ק"מ עד להיכנסו לישראל לא הרחק מקיבוץ מעיין ברוך (ליד משולש הגבולות או ליד מסעדת "דג על הדן"). נוסף על כך זורמים מים עיליים ומי-תהום מן הרמה ונשפכים לישראל בכמות השווה לפוטנציאל מעיין הדן, קרי 250 מיליון מ"ק מים ממוצע בשנה גשומה.

היובלים הבאים מרמת הגולן זורמים בסופו של דבר אל הכנרת ועלולים לזהמה, אם לא יישמרו נקיים. אם לא די בכך, אי-אפשר להתעלם מן הנעשה בדרום סוריה, כלומר אגן דמשק ודרום סוריה, שהם במשבר מים כרוני מתמשך, וכן ההקשר בין הירמוך הסורי לירדן וגם לישראל. הצעות לפתרון חייבות לתת מענה למכלול מסובך זה.

לא נעסוק כאן בהיסטוריה של הסכסוך הקשה והאלים בין ישראל לסוריה בנושאי המים אלא רק בפתרונות לעתיד. בראש וראשונה, יש להסכים על חלוקת מים בין סוריה לישראל, אך גם בין לבנון לישראל, וכן על חלוקת מים בין סוריה לירדן (ולישראל) בכל הנוגע לירמוך. כמו כן, יש להבטיח את איכות מימי הירדן הבאים מסוריה ולבנון והנכנסים לכנרת.

בכל הנוגע לחלוקת המים בין ישראל לסוריה ולבנון אפשר לאמץ את סיכומי של השגריר האמריקאי הנווד, אריק ג'ונסטון, משנת 1955 (רק ישראל וירדן חתמו על הסדריו בעוד סוריה ולבנון סירבו לחתום). אפשר גם לאמץ את המצב העכשווי כבסיס להמשך השימוש במים, גם לאחר פינוי רמת הגולן, אבל לכרוך את ההסדרים בהוספת מים לאגן דמשק מהפרת (ואולי מים מן הפרת יגיעו עם לירדן). ככל שישראל תיאלץ להיכנס לתחום ההתפלה במישור החוף שלה, כך תלך ותדר החשיבות היחסית של המים הטבעיים עבור ישראל בכל הנוגע לאגן הכנרת (מול סוריה, לבנון, ירדן והפלסטינים!). להלן חלוקת מימי הירדן כפי שהחליט עליה ג'ונסטון (לוח 1).

לוח 1: חלוקת מימי הירדן-ירמוך על פי אריק ג'ונסטון (1955)

המדינה	כמות המים במיליוני מ"ק	ב-%
לבנון	35	3
ירדן	720	56
מנהר הירדן	100	
מנהר הירמוך	377	
משני צדי הירדן הדרומי	243	
סוריה	132	10
מנהר הירמוך	90	
מנהר הירדן ליד בטיחה	20	
ממעין הבניאס	22	
ישראל	400	31
מנהר הירדן	375	
מנהר הירמוך	25	
סה"כ ממוצע ספיקה של הנהרות	1,287	100

על פי סופר 1992

לסוריה מאוד לא כדאי לאמץ את חלוקת ג'ונסטון, שכן היא אמנם תקבל 22 מיליון מ"ק מי כנרת עבור הבטיחה, ועוד 20 מיליון מ"ק עבור רמת הגולן מהבניאס, אך מנגד היא רשאית, על פי ג'ונסטון, לקחת מהירמוך רק 90 מיליון מ"ק בעוד שלמעשה היא מנצלת יותר מ-250 מיליון מ"ק! עדיף לסוריה לקבל את המצב העכשווי כבסיס לחלוקת המים, כי הירמוך כמעט כולו בשטחה אך היא מתחייבת שלא לגעת בירדן וביובלי.

המציאות בסוריה בכל הנוגע למים קשה. אגן דמשק על חמשת מיליון תושביו צמא למים והם אינם בנמצא. מדי ערב מופסקת הספקת המים באגן זה. העצים יבשו, ושאיבת מי התהום מאלפי הבארות יוצרת בעיות של המלחה. זה המצב גם בדרום סוריה על 2-3 מיליוני תושביו. סוריה אינה יכולה להעביר לדמשק את מימי ליטאני, לא את יתרת מימי אורונטס הנחוצים לחומס וחמה, ואין לה היכן להתפיל שכן הים רחוק מאגן דמשק. אבל, היא יכולה להעביר חלק ממימי הפרת לדרום. מדובר בכ-600 ק"מ תעלה/צינור והיא תוכל להעביר כ-2-3 מיליארד מ"ק מים ובכך לפתור לשנים רבות את בעיית מחסור המים בדרום המדינה ואולי להותיר מים גם לירדן הצמאה.

טורקיה אמנם ניכסה לעצמה בצורה חד-צדדית כחצי מכמות מי הפרת (כ-15-20 מיליארד מ"ק מים מתוך הכמות של 32 מ"ק שיוצאים ממנה בממוצע בשנה) אך מותרה לסוריה ולעיראק כ-10-15 מיליארדים, מה גם שסוריה מקבלת מים חוזרים מהפרת כדי 2-3 מיליארדים נוספים.

סוריה יכולה להעביר את הכמות הנזכרת לדרום, אך טורקיה חייבת להבטיח כי לא תיגע ביתרת מי הפרת שזורמים מסכר כרכמיש דרומה (על פי הערכת העורך, לאחר סיור במאגרי טורקיה במזרח ביולי 2008, הרי אם תימשך הבצורת העכשווית במזרח התיכון, טורקיה עצמה על מכלול סכריה האדירים על הפרת לא תעמוד במשבר מים יותר משנתיים-שלוש, כלומר כמה שנות בצורת רצופות יפגעו גם בה ויביאו למשבר מים חמור בסוריה ובעיראק). בכל מקרה, טורקיה הגיבה ברוגזה על ההצעה שהציגו לה, שהציבה אותה בין הסדרים בין ישראל לסוריה ובין מחויבותה לשחרור מימי הפרת אצלה. טורקיה מאוד נהנית מהעובדה שיותר מחצי צבא סוריה נמצא בדרום ולא לאורך גבולה עם סוריה. שלום ישראלי-סורי יזרים צבא סורי לגבולה עם טורקיה.

כסוריה תפתור את משבר המים בדרומה, אפשר יהיה לסמוך (בראייה ישראלית) על הסכם שלום סורי-ישראלי הכולל גם התייחסות למימי הירדן. כל עוד אין פתרון כזה, מדינה צמאה למים כסוריה לא תקיים כל הסכם שתחתום עליו, בוודאי לא בעניין המים. אשר לישראל, לה כדאי מאוד להמשיך במצב הנוכחי בכל הנוגע לחלוקת מי הירדן, שכן היא הייתה רשאית על פי ג'ונסטון לקחת 375 מיליון מ"ק מן הירדן ועוד 25 מיליון מ"ק מהירמוך, אבל ב-2012 היא לוקחת מהירדן יותר מ-500 מיליון מ"ק ומהירמוך את המגיע לה - כדי 25 מיליון מ"ק מים.

לבנון אינה סובלת ממחסור במים, ועל פי ג'ונסטון היא רשאית לנצל 35 מיליון מ"ק מי ירדן בעוד למעשה היא משתמשת בכ-15 מיליון מ"ק (בעיקר, בחצבני ובנחל עיון). לא נראה שבעתיד תחווה דרום לבנון משבר מים, אך אם זה יקרה – היא תוכל להעביר מים מן הצפון לגזרה זו.

ירדן היא המפסידה הגדולה בחלוקת מימי הירמוך-ירדן. במקום לקבל כמובטח לה על פי ג'ונסטון, 720 מיליון מ"ק (כולל עבור הגדה המערבית) היא מקבלת כ-400 מיליון מ"ק בלבד.

אם נחזור ליחסי ישראל-סוריה, הרי בכל פתרון חייבת ישראל להבטיח, שסוריה לא תיגע בחצבני ובבניאס וגם לא במקורות הדרום הבאים משטחה. במילים אחרות, ישראל חייבת לדרוש מסוריה שלא לשנות את מצב שימושי הקרקע הנוכחיים באגני הבניאס, החצבני והדרום. היא לא תורשה להכניס עדרי צאן ובקר לרמת הגולן כרצונה, אלא רק מספר מוגדר של ראשים, כדי לא להביא לזיהום הכנרת. מובן שסוריה תצטרך להבטיח את תקינותו של צינור הנפט העובר ברמת הגולן, הטפליין (Taffline), שכן פגיעה בו בידי טרוריסטים או תקלה מקרית עלולות להמיט אסון על מימי הכנרת והירדן.

לסיכום, סוגיית המים סבוכה לכאורה, אך אם תיענה סוריה לאתגר של מוביל פרת-דמשק-דרום סוריה, יפתרו רוב בעיות המים במרחב זה לזמן ממושך.

4. עתיד היישובים ברמת הגולן – חלופות

החלופה הראשונה – פינוי כל היישובים ברמה שהוקמו בניגוד לחוק הבין-לאומי (במודל סיני).

החלופה השנייה – השארת כל היישובים תחת ריבונות סורית ומי שירצה יוסיף להתגורר שם כאזרח סורי. כמובן אפשר לסכם על מסירת הגולן לסוריה בצורה רשמית ואז לחכור את הרמה לעוד 25 שנים, כך שיישובים לא יוסרו (כמו מודל פתרון המים בערבה בין ישראל לירדן).

ייתכן שחלופה שתיים היא ישימה, לא רק לגבי רמת הגולן אלא גם לגבי ההתיישבות היהודית ביהודה ושומרון. זה גם יהיה מבחן חשוב למידת הרצינות שסוריה מתייחסת להסדרים עם ישראל ול"עומק" השלום שהיא בוחרת. יתרה מזו, פתרון כזה יקל על כל ממשלה בישראל להעביר החלטה על הסכם עם סוריה.

5. לקחים מהשלום הקר עם מצרים ועם ירדן

יש להפיק לקחים ממצאות זו ועל כן יש לעמוד על הסדרי מסחר רציניים, תירות הדדית ולא חד-צדדית, טיסות יומיות וקשרי תחבורה יבשתיים. וחשוב להפוך את שתי המדינות לגשרים: מסוריה

למצרים דרך ישראל ומישראל לטורקיה ולאירופה דרך סוריה. עניין זה הוא פשוט וניתן ליישום מידי.

6. הקשר הלבנוני-סורי-ישראלי

שלום עם לבנון יתממש בעצם עם הגעה להסכם שלום סורי-ישראלי. לבנון בלי גיבוי סורי איננה אותה לבנון – צבאית, מדינית ואפילו כלכלית. היא לא תוכל להישאר יריבה בלעדית של ישראל ללא תמיכת סוריה. בין ישראל ללבנון אין שום מחלוקת מלבד סוגיית פליטי 1948, ובעייתם תצטרך למצוא את פתרונה בתוך סוריה ולבנון, כמו שקרה בירדן. ישראל תוכל לסייע יחד עם הקהילה הבין-לאומית בפתרון הבעיה בתוך מדינות ערב, ונזכיר כי לפחות 300,000 פליטים או צאצאיהם כבר חזרו לישראל מאז 1948.

מכאן ששלום סורי-ישראלי הופך את "ציר הרשע" הסורי-לבנוני-איראני ללא רלוונטי. בה במידה, פרשת חוות שבעא תרד מסדר היום הבין-לאומי, שכן מדובר במחלוקת בין סוריה ללבנון, של ישראל אין שום קשר אליה.

...ולבסוף שאלת תם:

האם רמת הגולן היא אכן כל כך חשובה לסוריה? לפנינו מקרה בוחן של חבל הטאי שנלקח ממנה ב-1939 והועבר לטורקיה. במשך שנים דרשה סוריה את החזרתו לחיק המולדת, עד שבשנת 2004 היא הפסיקה לתבוע מטורקיה את החזרתו של חבל אסטרטגי זה. האם אפשר ללמוד ממקרה זה על עתיד רמת הגולן?

מקורות

- ברטי, ב' 2012. אי-השקט בסוריה: מה הלאה? עדכון אסטרטגי. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) (אפריל), גיליון 1.
- ברקובסקי, א' וא' סופר. 2013. גאופוליטיקה ושינויי אקלים במזרח התיכון – בואו של "השלום האקלימי": "PAX CLIMATICA". אוניברסיטת חיפה: קתדרת חייקין לגאוסטרטגיה.
- גוז'נסקי, י' 2010. טבעו של הציר הרדיקאלי. צבא ואסטרטגיה, 2(2), 49–61.
- גוז'נסקי, י' 2012. מדינות המפרץ בסביבה אסטרטגית משתנה. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) (אפריל, 2012), מזכר 116.
- גמבש, י', י' ביסטרוב וא' סופר. 2008. אידאן 2007 ניתוח גאואסטרטגי. אוניברסיטת חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- וינקלר, א' 2008. דמוגרפיה פוליטית במדינות ערב במאה ה-20, האוניברסיטה הפתוחה.
- זיסר, א' 1999. סוריה של אסד על פרשת דרכים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זיסר, א' 2011. השבר הסורי: בשאר אל אסד מול המהומות בארצו. כתב עת לענייני מודיעין וביטחון, 60, 18–21.
- מעוז, מ' 2011. המזרח התיכון בימינו, סוריה אל הערביות ובחזרה. האוניברסיטה הפתוחה.
- סופר, א' 1992. נהרות של אש. תל אביב: עם עובד.
- סופר, א' 2006. המאבק על המים במזרח התיכון. תל אביב: עם עובד.
- סופר, א' 2007. סוגיות בגאופוליטיקה של המזרח התיכון. הוצאת משרד הביטחון.
- סופר, א' 2011. גאואסטרטגיה ושינויי האקלים. בתוך: דוח מס' 1: סקירת ספרות זיהוי פערי ידע ועדיפות להשלמתן, מרכז ידע להערכות לשינויי אקלים בישראל, דוח המוגש למשרד לאיכות הסביבה.
- סופר, א' וד' גרוס לן. 2008. תמורות בגאוגרפיה של המזרח התיכון על סף המאה ה-21. תל אביב: עם עובד.
- פורת, ל' וג' לינדנשטראוס. 2011. המשטר הסורי אל מול מחאה מבפנים וביקורת מבחוץ. מבט על, גיליון 273.
- פיילר, ג' 2005. כלכלת סוריה, סוריה לאן. מרכז בס"א, אוניברסיטת בר אילן.
- קם, א' 2011. איראן והזעזוע בעולם הערבי, שנה לאביב הערבי – השלכות אזוריות ובין-לאומיות. המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS).

Aras, D. 2012. Turkish-Syrian relations go downhill: The Syrian uprising. *Middle East Quarterly*, XIX, 41-50.

Barnes, J. 2009. Managing the waters of bath country: The politics of water scarcity in Syria. *Geopolitics*, 14(3), 510-530.

Berti, B., and Y. Guzansky. 2012. Saudi Arabia and Qatar's role in the regional efforts to oust Assad. *Atlantic Council* (6.4.2012).

BP Statistical Review of World Energy (June 2012).

Elgin, C., and O. Oztunal. 2012. *Shadow economies around the world: Model based estimates*. Bogazici University, Department of Economics, Working Paper 2012/05.

CIA – *The World Factbook* (last updated on June 20, 2012).

Colombo, S. 2011. *Syria and Lebanon: Diverging paths of state unsustainability*. MEDPRO Technical Report No. 6 (June, 2011).

Di Bartolomeo, A., T. Jaulin, and D. Perrin. 2012. *Syria. The demographic-economic framework of migration. The legal framework of migration. The socio-political framework of migration*. CARIM (Consortium for Applied Research on International Migration), European University Institute: Robert Schuman Centre for Advanced Studies.

EIA: U.S. Energy Information Administration. 2011. *Countries Analysis Brief: Syria* (August, 2011). <http://www.eia.gov/cabs/Syria/pdf.pdf>

FAO 2003. Bazza, M., and R. Najib. *Towards Improved Water Demand Management in Agriculture in the Syrian Arab Republic*. First National Symposium on Management and Rationalization of Water Resources Use in Agriculture Organized by the University of Damascus Damascus, Arab Republic of Syria April 2003. <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/008/af981e/af981e00.pdf>

Fildis, A. 2012. Roots of Alawite-Sunni rivalry in Syria. *Middle East Policy*, 19(2), 148-156.

Haysom, S., and S. Pavanello. 2011. *Sanctuary in the city? Urban displacement and vulnerability in Damascus A desk study*. HPG Working Paper, Humanitarian Policy Group, Overseas Development Institute.

Hokayem, E. 2012. Syria and its neighbours. *Survival: Global Politics and Strategy*, 54(2), 7-14.

-
- Karmon, E. 2008. Iran-Syria-Hizballah-Hamas a coalition against nature. Why does it work? *The Proteus Monograph Series*, 1(5).
- Kinnander, E. 2010. *The Turkish-Iranian gas relationship: Politically successful, commercially problematic*. Oxford Institute for Energy Studies.
- Kliger, R. 2010. A shift in weather patterns, or just a dry season? Drought ruins 250,000 Syrian farmers. *The Jerusalem Post* (24.1.2010).
- Mourad, K., and R. Berndtsson. 2012. Water status in the Syrian water basins. *Open Journal of Modern Hydrology*, 2, 15-20.
- Öniş, Z. 2012. Turkey and the Arab Spring: Between ethics and self-interest (March 7). Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2017639> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2017639>
- Ryan, C. 2006. The odd couple: Ending the Jordanian-Syrian "Cold War". *The middle East Journal*, 60, 33-56.
- Szonyi, J., E. Pauw, R. La Roverea, and A. Aw-Hassan. 2010. Mapping natural resource-based poverty, with an application to rural Syria. *Food Policy*, 35(1), 41-50.
- Solh, M. 2010. Tackling the drought in Syria. *Nature Middle East*, EISSN: 2042-6046 (27.9.2010).
- Syrian Arab Republic – Strategy Paper 2007-2013 and National Indicative Programme 2007-2010. 2010. *European Neighborhood Partnership Instrument*.
- The World Bank: World Bank Indicators – Syria (2009-2012)*.
- Troyansky, V. 2012. Russia's support for al-Asad's Syria: Reasons old and new. *Syrian Studies Association Newsletter*, 17(1).
- Tsitsopoulos, C. 2011. Syria's energy future after the upheaval. *EKEM – European Energy Policy Observatory* (29.8.2011).

”הסדקים הנבקעים בסוריה חושפים מרכיבים גאופוליטיים ביישות זו שטושטשו למדי בתקופת שושלת אסד: גאוגרפיה, משאבי טבע, דמוגרפיה, מיעוטים שבטים ועדות, יחסים עם מדינות האזור וכדומה. הניסיון להבין את סוריה המשתנה לנגד עינינו חשוב מאד לביטחון הלאומי של מדינת ישראל, על רקע תפקידה המרכזי של סוריה בסביבתנו וההשלכות העלולות להשפיע על המזרח התיכון בכלל ועל ישראל בפרט”. מתוך ההקדמה של האלוף יוסי בידן

